

La Cadi dal pugn de vesta economic ed industrial

Autor(en): **Gadola, Guglielm**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Il glogn : calender dil pievel : annalas per historia, litteratura e cultura romontscha**

Band (Jahr): **22 (1948)**

PDF erstellt am: **06.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-881422>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

La Cadi, dal pugn de vesta economic ed industrial

Da Guglielm Gadola, Cuera

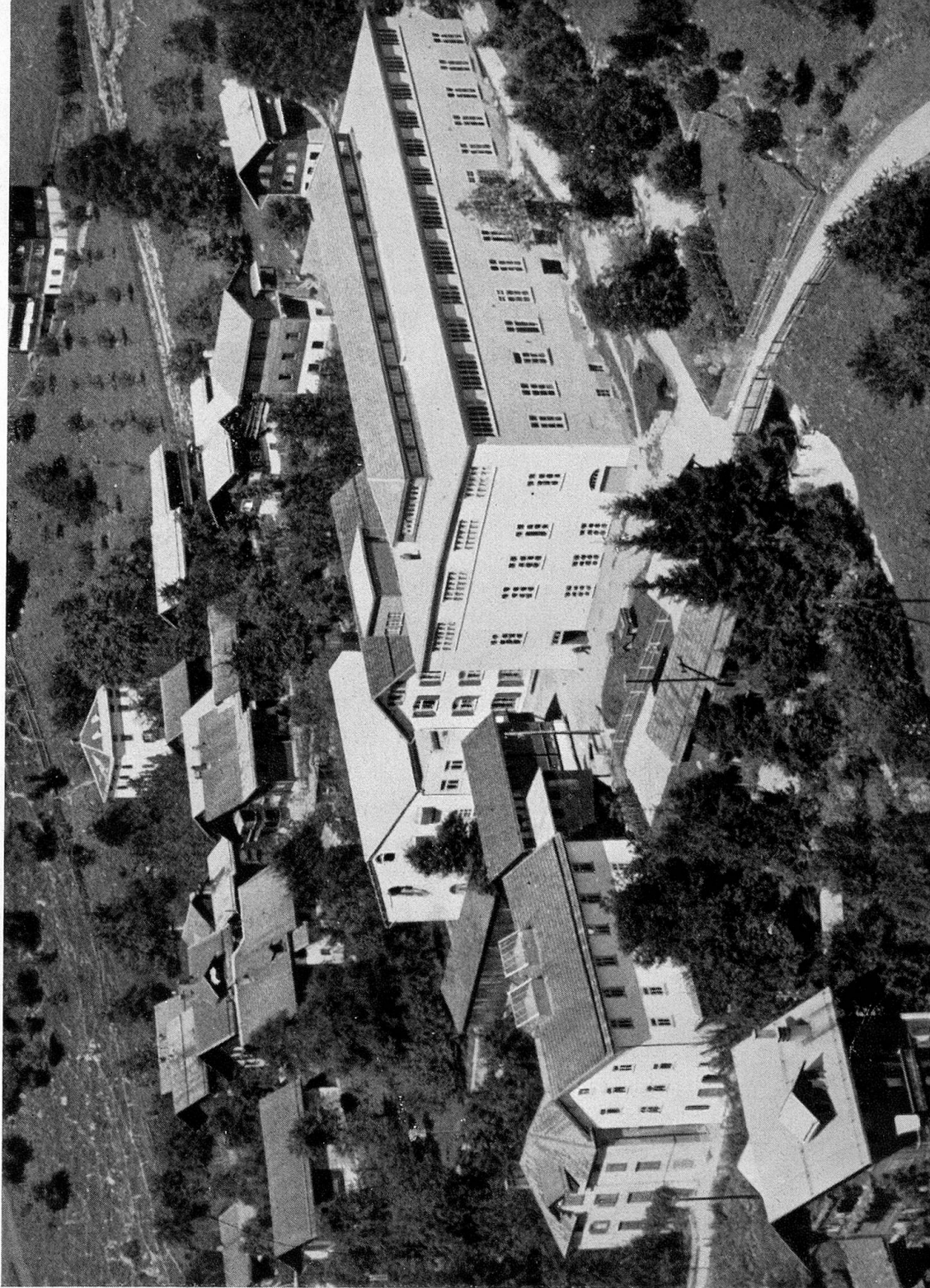
Il bi num de nies cumin indichescha duas bunas qualitads d'in saun e bien pievel: casa e Diu! Cadi vul pia dir: tiara della casa de Diu, di clar e bein che nus udevan ina ga alla claustra de Mustér, che nus eran da lezzas uras glied della claustra e che nus stevien sut la cana crutscha dil Prenzi Avat de Mustér. L'istoria della claustra de Mustér, scretà da pader Iso Müller, ei in veritabel e beinfundau mussament per la gloria della Cadi, muossa quella gie a nus che la sabia e prudenta politica della Rezia veglia ei vegnida fatga da Mustér anora, q. v. d. da paders ed avats ch'eran affons de nossa tiara, oravon tut de quels che han menau ils vegls Grischuns alla fundaziun della Ligias reticas: avat Gion de Glion e Segner Pieder de Pultengia, ed entras lur grond'ovra politica, alla cara libertad. L'istoria medievals de nossa tiara retica ei buca capeivla senza l'encunaschientscha della gronda activitad politica della Cadi — e quei malgrad ch'ina novissima «Historia grischuna» exprima quei buca ton clar ed exprimi!

Nus astgein veramein esser loschs della politica de nos perdavons e babuns della Cadi, d'avats, paders e pievel! Nus havein absolutamein buc el senn de scriver ni reproducir cheu l'istoria della Cadi. Cun mussar vi sin quella po ei far, essend che scadin interessent sa far quei levamein sez, per mauns de solidas ovras historicas ch'existan gia!

Igl intent che nus persequitein cun quest studi, ei de far attents sin certs pugns de noss'istoria e de nies esser ch'ei stai zun undreivels e dals quals nus lein imprendar oz enzatgei per nies temps!

Ils scenziats fan valer, ch'ils habitonts della Cadi u Part sura audien tiel tipic raz alpin dinar. Quei vegn bein a puder star. Nos vegls schevan: «Saung ei buc aua!» Els levan probabel exprimer cun quella sentenza ch'il saung seigi in agen suc che tacchi. Che quei era veramein aschia, muossa la rascha che teneva ensemen ils members de famiglia, existan gie aunc oz expressiuns de parentella de saung e d'allianza ch'ei aschi rehas e van aschilunsch, sco tier buc in soli pievel de razza romana u germana! Quei spert e quei saung regeva era en vischnaunca, quei spert e quei saung uneva era las vischnauncas dil cumin. Ins seconsiderava ded esser ina famiglia, unita e nunseparabla! Quei ch'uneva nos perdavons aschi ferm fiva il saung, la religiun, la famiglia, il puesser e l'economia privata e publica.

Fabrica de ponn, Trun

Studiein nus il proverbis romontsch che pertucca il saung e la famiglia — proverbis ein gie la sabientscha concentrada d'in pievel — sche vesein nus immediat che nies pievel beneventava e na sestermentava della veta! «Mo in pegn fa buc uaul e mo in um fa buca vischnaunca!» Pia, curascha e plascher per numerusa e ferma figlialonza e descendenza. «D'ina gronda casada e d'ina gronda nevada, duegien ins mai sestermentar.» E tgei fidonza e speronza ella divina Providientscha en quels graus: «A tgi che Dieus dat il tschut, dat el era il pursepen.» — Quei che 38 per tschien de tut las lètgs svizzeras, de biaras grischunas, ed oz perfin de beinenqual romontscha creian che seigi in cletg, cartevan nos vegls, cunzun ils Romontschs della Cadi, che fussi ina sventira: «Negins affons en ina lètg, ina casa senza tetg.» — E quella sauna generaziun, quella razza robusta che luvrava e sestentava, haveva la curascha de dir ed era de viver leusunter: «Meglier schliet siu che bien dils auters!»

Tgei midada oz! che tut vul «viver» e viver «bein» sillas costas dil stadi, cunzun quels ch'han buca la curascha e la forza morala de schendrar famiglia, schebi ch'ei ein maridai ed hayessen obligaziuns. Con savens fale-schan denton quels tals il quen e ston lu sentir la verdad de l'auter proverbis: «Fegl sulet, nausch sfarlatet», ni era: «feglia suletta tuppa poppetta.» E lu la consequenza: «Mintgin sgratta sia rugna.»

Ins auda oz buca de rar che cul bien spert de famiglia e figlialonza seigi finiu, cura che nos mats e mattauns maridien «anoragiu», ni cunzun «mischedau!» Quei ei deplorabel, essend che Dieus termetta lu franc buc il fil, cu quella teila ei urdida! Oz vegn ei schizun demonstreu entras seriusas statisticas che la femna ei bia pli fleivla e senza tegn en quels graus che nos mats che van egl jester! Consultond nos proverbis, stuess ins bu-namein dir che nos vegls hagien previu quei svilup decadent, schevan els gie: «Femnas e cavals san ins mai nua ch'ei laian l'ossa». — «De platta ni de pegna ha ei adina dau.» — «Mintga sturnicla survegn ina capiala.» — «Mintga scua anfla siu moni.» Cunzun egl jester! Dallas numerusas lètgs mischedadas ein per regla quellas d'ina femna catolica cun in um d'otra confessiun per ordinari piaras! En lètg, oravon tut en lètgs modernas de tal character, ein las femnas pli materialistas ch'ils umens; era buca paucas de nossa tiara: «Buna partida stgisa de maridar tenor disa (q. v. d. tenor buna e beincomprovada tradiziun!).» Oz vala il principi de nos vegls buca pli: «Parler cun parler», onz: «Daner, mo daner, e seigi tschel lu parler ni manzeser» — oravon tut els cass, nua ch'ins ha gia fatg fiasta avon la vigelgia!

Mo per honur dellas biaras che stattan ella tiara, lavuran e semurteran e schendran stupentas familias, lein nus ludar cun nos vegls: «Mumma curaschusa, figlialonza valerusa.» En tuts graus!

In'otra forza historica e culturala che ha adina characterisau e che characterisescha aunc oz nossa Cadi, ei la religiun. Lezza ligia e religia tut

quei che resta e semanifestescha. Buca per nuot schevan nos perdavons: «Cu Niessegner renta, ston ins viver leusunter!» Il pievel della Cadi era ed ei aunc oz per la gronda part religius, de messa tras a tras. Sia veta privata sco publica sefundescha sils principis de sia religium. En quei grau dat ei nuota de midar e marcadar. La consequenza ei, ch'el pievel della Cadi ei aunc oz serradamein conservativs, conservativs el meglier senn dil plaid; gie, ch'el ei en bia graus megliers che ses menaders! En quei grau ha era nies lungatg romontsch dau bratsch ed agid, oravon tut enten conservar ils principis religius e politics! Ins miri in tec entuorn e pondereschi las midadas de principi politic e cultural en contradas ch'ein stadas ina ga romontschas! Leu ha tut il niev e modern pertinent la concepziun de viver, economisar e politisar fatg ingress e mess il pievel en regress! Pil pievel della Cadi ei il lungatg, en intima ligia culla religium, staus il scut encunter tuttas faulsas ductrinas politicas e culturalas de sutensi! Culla religium ed il lungatg ha il pievel della Cadi era manteniu usits ed isonzas, religius e profans, e quell'uisa manteniu l'olma populara, sco negliu auter en tiara grischuna. Pilvermò! La Cadi ha manteniu la religium e la religium ha manteniu ella! In um vegl de Tujetsch ha detg ina ga a mi: «Pli baul exportava la Cadi mo treis caussas: stiarls, lenna e spirituals! Daveras, aunc avon zacons decennis er'ella schizun la patria della gronda part dils spirituals de nies cantun ed uestgiu.

Nies pievel undrescha e respectescha aunc oz il spiritual e sia clamada, sco mo paucas autras contradas della tiara: «Per ir a messa nuviala, sin la fin d'in affon ed a cumin, astgan ins schizun rumper dua pèra calzers», schevan e praticavan nos vegls. Els tschentaners 16 e 17 er'ei ella Cadi, la pli gronda honor e ventira per la famiglia beinstonta, sch'ella astgava schenghiar in fegl agl altar. Aunc Sur Dr. Adam Nauli fa menziun, che mo giuvens «de buna casa» sededicheschien alla clamada de spiritual. Silsunter ha quei midau e fegls dè meins beinstontas e paupras famiglias han per gronda part viventau e praticau quei survetsch d'honor en favur de Diu ed il pievel.

Ei deva adina buns augs ed ondas che gidavan finanziamein in u l'auter nevs de contonscher la clamada de spiritual. Gie, nus constatein che quei era per temps schizun in sistem social ed in della megliera qualitat, che buns fargliuns renunziavan alla ventira d'in'atgna famiglia, per gidar «si da tgau» ils affons d'in u l'auter frar u sora. Ei deva augs ed ondas che consideravan per ina vergugna de murir rehs, e che schavan per consequenza studegiar in u l'auter prus ed intelligent nevs de spiritual, ina pusseivladad ch'ils geniturs sez havessen maina giu! Ded in de quels augs che ha gidau dus nevs alla clamada de spiritual, vegn ei raquintau ch'el vevi per principi de schar artar aschiditg ch'el vivevi — exact sco s. Francestg, essend ch'el levi buc esser mess ella medema categoria, sco quels s. v. h. engarschauns che nezegian pér suenter la mort!

Tals augs ed ondas san ins encurir oz culla latiarna, essend che la vera carezia proximala ei oz sut pegn en e vegn buc ora! Mo persuenter ha mintga auter la bucca pleina plaids, sco: social, cuminetel, cuminizeivel e giavel a quater!

La venerabla claustra de Mustér ei stada en quei grau in veritabel instrument della divina Providientscha, essend che la gronda part de nos spirituals, entochen ils davos decennis, ein stai discipels dils buns paders indigens della claustra de Mustér. Pér cheu in decenni, in decenni e miez ei la clamada de spiritual ida anavos ad in ira ella Cadi! En emprema lingua deriva quei bein dacheu che pli paucs sentan la clamada de spiritual enten els; ch' ils giuvens, strusch ord scola, ston ir a fadigiar sco manuals, ch'ensumma il materialismus regia era tier nus, entochen sisum nos vitgs ed uclauns. Da l'otra vard constatein e deplorein nus che las personalitads en «nossa» claustra ein buca pli, suenter che avat Benedetg, P. M. Carnot e P. Baseli Berther ein i ella perpetnadad. Ei maunca leu enqual caussa ch'attergeva nos giuvens idealists romontschs; quels umens oravon tut che havevan senn, capientscha e carezia per nossas tut spezialas relaziuns culturalas e linguisticas, umens che capevan e cultivavan il character e l'olma de nies pievel. E quei fa pli bia che quei ch'ins crei — silla cuorta e silla liunga. Dieus seigi ludaus ed engraziaus che nus havein oz in pader Thomas en claustra; el, che ha per carezia tier nies pievel empriu nies romontsch perfetgamein e che per conseguenza senta cun nies pievel . . .

Il pievel della Cadi ei lu era — e buc il davos! — caracterisau entras siu puresser. Nies lungatg, sco nossa cultura muossan clar e bein ch'il pievel della Cadi ei adina staus ed ei aunc oz, en sia preponderonta maioritad, in pievel puril. Ed el ei loschs de quella, sia propria clamada e professiun: «Il pur della caultscha rutta ed il bov della corna crutscha, mantegnan la bargada tutta.» — «Il pur en la lozza, mantegn il signur en la crotscha» — Quei ei proverbis che dattan perdetga ch'il pur della Cadi sa tgei ch'el ei, tgei ch'el vala e tgei ch'el munta!

Nus havein purs, buca puruns e perquei ei era l'economia de nies pievel leusunter! Luvrusadad, spargnusadad e cuntentientscha ein las qualitads caracteristicas dell'economia purila de nossa tiara. Perquei valevan tschentanners ora ils proverbis verbals e simbolic: «Sez filau e sez tessiu dat il meglier vestgiu.» — «In sto far il sbargat suenter la comba.» — «Seida e vali, fan donn a ti.» — «Detta fina, mauns lischents, bi dadô e nuot dadens.» — «Ina grassa cuschina, fa magher testament.» Tut proverbis che muossan clar e bein che nies pievel viveva tenor sias modestas relaziuns ed era cunctents.

Mender eis ei vegniu, cura che nies pievel, influenzaus de schliats exempels, ha entschiet e viver sur sias modestas relaziuns. Con savens ha beinenqual stuiu sentir la verdad dils proverbis: «Igl empristau fa quitau». Gie, lu pauper pur! Lu gnanc la banca che ha compassiun cun tei! «S. Martin vegn lu cul sgurdin», pertgei che «cun buschias pagan ins buca deivets.»

Il pur che sa buca spargnar en nossas pli che modestas relaziuns, sto ir alla malura. Gia ils vegls schevan: «En casa ina tartigniera, en nuegl ina pugniera, fan ir il pur cun tut il siu a fiera.»

Secapescha, il temps ei midaus e la glied cul temps. Schebi che la Cadi ei da vegl envi senutrida e vegnida atras culla veta e las resursas dil puresser, ha ella nuotatonmeins stuiu segidar cugl emigrar, stabel e temporal, per vegnir atras. Ina famiglia purila en nossas relaziuns cun pli bia buccas dovas meisa che quei ch'ei drova bratscha vid la lavur de pur, stueva sestalliar de vegnir sura della glied entras autras occupaziuns. In saun e viv pievel plein forza, sco quei ch'il pievel della Cadi ei adina staus, ha era adina giu grondas e saunas familias. Mo cul puresser tunscheva ei buc adina e perquei stuevan gia els temps vegls (16avel, 17avel e 18avel s.) biars de nos giuvens ir egl jester sco schuldada, per vegnir silmeins giud meisa a casa e gudignar sez il paun de mintga di. D'in temps er' il succuors «sut crunas jastras» aschi numerus che las mattauns della Cadi temeivan de buca vegnir tier um. Perquei cantavan ellas:

«Cars amitgs ch' ein tratgs naven
Ils nos suspirs che cloman,
Che vus turnar duesses po,
Ils cors de nus levgiar tscheuô.

Il bia mattauns della Cadi,
Che pliran pils mats mintgadi,
Ch' ein tilai dalunsch naven
Ed en Frontscha sevolvan en.

Il capitani lein rugar,
Ch' ils nos schuldaus laschi turnar,
Che nus spitgein ton vess tscheu ora
Ed or Sontget mein or trasora.*)

* * *

O cara, hagies buca per mal,
Jeu segir hai in grond mal,
De buca puder, sco jeu vess garegiau,
Viver cun tei senza quitaui:
Perquei sto jeu a Napoli star,
Tei, mia cara, bandunar.**)

---

*) „Or Sontget“ (a Mustér) per mirar della Cadi oragiu, schebein ei tuornien gleiti!
Quei eis ei manegiau cheu!

***) Chresthom. retorom. II. t. p. 266/67 e 273.

Gie, cu la fom sunava e la pupira saltava, dev'ei buca mo maghers tscheivers; lu vev'ei num ir egl jester e sch'ei mava era vess de bandunar la casa e las caras! Ei tunscheva semplamein buc e «stuer fa puder», schebi ch'ils della Cadi mavan pér cura ch'ei stuevan. Calond la disa ded ira schul-dau, han biars della Cadi — dapi l'entschatta 1800, mo oravon tut suenter 1850 — fatg il fagot ed ein i ell'America, quasi tuts per mai pli turnar. Auters ein emigrai en Frontscha sco surviturs tier glied de niebel, ni era (mo bia pli paucs) sco mistergners. Auters ein i en Baviera, sco fumegls de vaccas, mulsheders, signuns. Paucs ein turnai, ils biars ein restai.

Dapi ca. 1900 ha quei pli grond diember d'emigrants calau de passar ils confins svizzers; beinenqual ha anflau paun e gudogn ella hoteleria, auters — mo memi biars — ein emigrai mo tochen Turitg, sco manuals e buca per liung temps, envidai bienasavens dalla commissiun pauperila de turnar a casa! — L'emigraziun ordeifer la Svizzera, cun excepziun dils Tuatschins, ei mai stada propi simpatica ella Cadi. E perquei han biars «danzonz» encuretg occupaziun e gudogn accesoric ella tiara senza. Mo dau ora bein, ha ei mai dau ora entochen ozildi. Quei, secapescha, per motiv ch'ei ha adina muncau a nus las aschinumnadas «materias primas.»

All'entschatta dil tschentaner vargau han ins empruau cun diltut; en emprema lingia cun quei ch'ins veva avon maun. Ils ins mavan denteren ad encurir cristallas e fadigiavan buca mal, essend quellas d'in temps zun tschercadas; il auters mavan bia ad uaul, essend che fatschentas della Bassa cumpravon tier nus entirs uauls che vegnevan lu pinai dals indigens e flessiai (cunzun dals de Sumvitg!) dal Rein oragiu, entochen vargont giu Cuera . . . Ins patratgi mo vid ils uauls de Tujetsch e Medel e cunzun vid quels della Val Sumvitg ch'ei vegni sblundergiai ton sco radical leu ils onns 1820-1840 — e certins aunc suenter!

Sco encunaschent entras plirs studis da sigr. major P. A. Vincenz ed auters, han era las minieras de Punteglias purtau per temps paun e gudogn a beinenqual luvrer indigen. Mo tut quellas entschattas ed improvas han giu cuorta veta ed han purtau mo per temps zatgei lavur. Ina fadigia permanenta a pèr cullas resursas dil puesser, segidond cun lez en dis de nunoccupaziun, havein nus buca cuntenschiu duront il davos tschentaner, malgrad ils sforzs ch'ei vegni fatgs, baghiond vias e viasfier ed empruond tscheu e leu cull'aschinumnada «industria d'jasters».

Tutta bunaveglia e beinenqual sforz ch'ei vegni fatgs el senn d'introducir industrias en nossa tiara, ein, entochen ils davos decennis, stai senza success. Ins patratgi mo vid l'entschatta dell'industria de surcuser, introducida avon 1850 a Surrein, Rabiis e Sumvitg, entras il pli capavel um de siu temps, Sur Martin Camenisch. Entras sia mort prematura (†1847), ei era sia interpresa ida ellas caglias. Havess quei um iniziativa ed intelligent aunc viviu mo 10 onns, podà che nus havessen era obteniu in'industria de casa, sco S. Gagl ed Appenzell che han gudignau bia milliuns entras quella industria duront ils buns temps dil tschentaner vargau, entochen 1914!

L'industria ella Cadi dil novissim temps

1. Las pegnas scalegl:

In'industrietta indigena de buca fetg grond'impurtonza per nossa tiara sezza, ha ei dau ella Cadi duront tschentanners e tschentanners, numnadamein: l'industria de pegnas-scalegl. Quei crap zun luvreivel e nizeivel ei vegnius duvraus ed elaboraus per pegnas en nossa tiara aschilunsch sco nus mein anavos ell'istoria. Schebi ch'el vess meritau — muort sias qualitads — de daventar in'artechel d'industria ed export, eis el restaus entochen oz mo in obiect de gudogn e fadigia per enzacontas paucas famiglias de Mustér, Tujetsch, Surrein e Trun. En quels loghens vegnan veins de quei crap avon dapi tschentanners. P. Pl. a Spescha ha gia constatau quei pils tschentanners avon el, ed aunc oz existan avunda cavas de buna crappa-scalegl, per part las vedras, aunc ditg buc exhauridas, e novas, pér da cuort descuvridas.

A Mustér han las famiglias Collemberg de Vitg, Schmed de Mumpé-Medel e Jacomet d'Acletta luvrau duront pli che 100 onns en «Scaleglia», q. v. d. oragiu sut la greppa de Mumpé-Medel, nua ch'existan aunc oz pliras veins de crappa pli dira e pli lomma. Las sura numnadas famiglias han tagliau ora e mes en pegnas-scalegl en bunamein tut las vischnauncas, naven da Mustér entochen entadem Schons, en Sursaissa romontscha, ell'Albula ed era vargond giu. Mo aschiditg sco quell'industrietta de Mustér exista, eis ei aunc mai reussiu de slargar ed ingrondir ella, seglientond il caracter de fatschenta de famiglia. Silpli ch'enqual onn ch'ei mava bein, ils migiurs u fittaders de Scaleglia stuevan aunc trer tier 2-3 luvrers per dar il damogn allas empustaziuns. Ad in'industria che vess dau paun e lavur a pli bia indigens e vischins, sco mineurs, taglia-crappa e pignérs, ni che havess carschenta il trafic e commerci della Cadi e della viafier, eis ei buc aunc reussiu entochen oz. L'industrietta de crappa e pegnas-scalegl a Mustér ei adina stada ed ei aunc oz mo ina fatschenta ch'occupescha ina u duas famiglias — e quei gnanc adina duront igl entir onn. Ei va bein, sch'il «fuorn,» sco ins numn'era la veina, la cava, furneva crappa e lavur per ca 10 pegnas ad onn. Il terren, nua che quella vegn cavada u resgiada ora, auda alla vischnaunca. Duront l'emprema uiara mundiala (1914-1918), han ins, enzacons onns, era cavau ord il fuorn l'aschinumhada «frina-scalegl», in sablun alv, ulti grass, che vegneva tarmess anoragiu en ina fabrica, per material de fabricaziun de savun e d'alters fabricats cuntinent grass u ieli. Per quei vegn il crap-scalegl era numnaus dals Tudestgs «Speckstein». Quei «surrogat», sch'ins vul numnar quei aschia, veva dau paun e gudogn a plirs luvrers duront l'emprema uiara mundiala. Da co e pertgei ch'ins ha buca danovamein fatg diever de quei material duront la davos'uiara (1939-1945) ei buc encunaschent agl autur de quest studi.

A Surrein-Sumvitg. Bien num e tradiziun han, dapi in tschentaner, era las pegas-scalegl, explotadas ed elaboradas a Surrein-Sumvitg ed ora sul «Lag Val», encunter Trun. Quellas appartegnan quei ch'ins seregorda allas famiglias Candinas e Deplazes. Tat e basat de Leo Candinas, proprietari hodiern (cun dus frars) dellas cavas de Surrein, han adina s'occupau dell'explotaziun della crappa-scalegl sco era dil tagliar ora pegas ord quella crappa. Pli baul han oravon tut Placi e Carli Candinas luvrau stedi e bein e cun bien success vid ils fuorns e vid il tschentar si pegas els bia loghens de nies cantun. Schibein ils vegls sco'ls fegls prestavan e prestan aunc oz buna lavur. Sper il puresser ei «il far pegas» aunc adina ina giavinonta resursa de daners. Mo era cheu constatein nus che la lavur ei buca sesviluppada tier ina interpresa ch'ins savess numnar industria. Pia era a Surrein, sco a Mustér e pli baul a Tujetsch, nua ch'ins ha ussa tschentaners ora cavau ora pegas, ei quella occupaziun restada in'atgnadad de famiglia. Il medem vala era pil pign fuorn de crappa-scalegl sil territori della vischnaunca de Trun ch'ei vegnius explotaus in cuort temps duront l'emprema uiara mundiala e zuar dad in jester.

Avon ch'intrar sill'impurtonza e svilup della hodierna industria de crap-scalegl a Tujetsch, lein nus tedlar in Tujetschin che ha studegiau cun amur e premura la questiun dil crap-scalegl a Tujetsch ed en auters loghens. Signur Gion Antoni Venzin de Rueras, in sincer e scaldau amitg della nov'industria, communicescha a nus il sequent interessant artechel:

«Nossa pegna»

Con savens audan ins a schend nos vegls, ni nos malsauns che ston star en stiva: «Oh, sch'ins vess buca quella buna pegna, con mal ins stess!» Quei vala tuttavia en nossas relaziuns cun liungs unviarns e perfin cun enqual stad freida e ruha. Ina biala pegna, ornada cun las inizialas dil patrun, cull'annada ed ils Ss. Nums ei per la stiva in dils pli bials ornaments. Quel ch'ei staus empau pil mund entuorn, ha forsa era fatg stem dellas differentas pegas: pegas-fier de bischel, de tiaracotga, de mir; lez ha era fatg stem dil different cauld e fried e seregurdau cun plascher vid igl emperneivel e migeivel cauld de nossa pegna-scalegl, che vegn era numnada «pegna tua-tschina». Il scalegl, il material della pegna ei in product natural, in crap.

La surfatscha de nossa tiara consista ord differentas formaziuns. Nossa Surselva per ex. ei serrada giu dal septentriun d'in'aulta, massiva cadeina de cuolms granit, de gneis ect. A pèr cun quella cadeina va sco ina gronda faulda nossa val dil Rein. La val e nos cuolms da maun sut en general, han survegniu quella largia, rundada plascheivla fuorma, perquei ch'ei schai-an sin ina formaziun, in terren de platta morta (= Schiefer). Quei grep marsch, smulus, grisch-blau ni mellen, ei el decuors de millesis sesruinaus entras l'aua, darguns e lags, che ha lu dau quei bien tratsch, in bien tschespet che cuviera cuolms e vals. Ins paregli mo las vals d'Uri ni Glaruna

cun la Surselva! Entras quella formaziun setilla ina veina de scalegl (Talg-schiefer, Lavezstein) ch'ei veseivla, ni scuvretga daven, d'odem la Val Sumvitg, sut Mumpé-Medel, tras Tujetsch, dretg dil Rein, entochen si Calmut ed aulza aunc ina ga il tgau a Hospenthal. Quei crap d'ina color grisch-alva all'entschatta, sestgirenta lu, ei pli loms, mo era pli grevs ch'il crap ordinari. Il scalegl ei de tucrar sco de savun (= Speckstein) e cuntegn in cert grass. Sia valeta consista en la quasi perfetga resistenza al fiug e ch'el mantegn il cauld pli ditg che scadin auter material.

Cu nos vegls han fastisau il scalegl savein nus buca dir; forse casualmein cun scaldar plattas per sescaldar. Il patratg de far pegas cun quei crap vegn ad esser naschius pér cun l'ereziun de casas pli confortablas, silmeins partidas en stiva e cuschina. Segir eis ei, ch'il scalegl era encunashents sil pli pauc avon dus, treis tschantaners (Mira: Glogn, 1936, las cavas de Mumpé-Medel). Mo tier nies pievel ch'ei buca ual scaldaus per novaziuns e svilup, ni era entras las circumstanzas ch'ins vegneva a duvrar plitost crappa anflada, che sluppava lu, ha l'explotaziun de scalegl fatg plaun progress. Jeu seregordel aunc d'in pér pegas de mir cun crap ordinari. Ei para bunamein che mo ils beinstonts schavien far en pegas-scalegl. Era il transport vegn ad esser staus fetg difficultus.

A Rueras per ex. existan pegas de 1740, 1790; ina tut aparti biala pegna de 1773 cun l'arma Beer d'ora e l'arma de Castelberg d'ina vard, artisticamein enramadas. Remarcabel eis ei denton che la gronda part dellas pegas, ch'ins anfla en casas veglias, dateschan dils 1840—1860.

Cul temps han ins entschiet a s'interessar er'ordeifer nossa Val dil crap-scalegl. Anno 1867 damondan in Colblezer della «Punt» (=Amsteg) ed in Walker de Schattdorf la vischnaunca de Tujetsch, de far ora scalegl a Calmut. Sin quei scriva la vischnaunca ora la cava ella Gas. Rom. e lai vi la veina a Collemberg e Bisquolm, che luvravan era a Mumpé-Medel, per treis onns, à 16 rps. il pei (= ca. 30 cm³), per far ora 100 pegas de 50 peis (?). La vischnaunca ha denton stuiu prolunghir il termin ed ei gl'ei de supponer che l'interpresa hagi buca fatg cucagna. Decennis suenter plaيدا ins pauc dil Calmut. 1897 conceda la vischnaunca (gratuitamein) alla claustra de Mustér de far ora si Calmut il scalegl pils altars (mensa) della baselgia nova de Nossadunna. Enzatgei pli tard ha il tagliacrappa Locatelli fatg ora leu enqual pegna ed era serpentin per monuments. Calmut era anzi allontanau ed ins ha cul temps luvrau ella cava de Nual, che veva adina furniu enqual pegna. Entuorn 1900 luvravan leu Giger e Manetsch de Mustér; pli tard ed aunc ussa Battista Jacomet d'Acletta, Mustér, en quella cava. El lai vegnir la crappa cun suga neuvi il stradun a Carmihut. Er'en Tujetsch vein nus enzacons meisters-pignèrs. Las pegas de purs han anflau la via per ualti tut las valladas grischunas — e beinenquala schizun ordeifer nies Grischun. Ina pegna ordinaria drova ca. 0,3—0,5m³ scalegl schuberghiau e custava entuorn 1900 frs. 80—100; avon zacons onns frs. 250—280

en Tujetsch! Denton per far ordlunder in'industria muncava l'iniziativa, ils miets finansials e la necessaria reclama.»

La nova industria de scalegl a Tujetsch

Tut auter sepresenta oz la nov'industria dil scalegl en Tujetsch. Quella ha priu si'entschatta 1942 — e buc en Tujetsch. Igl iniziand e curaschus interpretender de quella, ei per cletg e ventira in affon della Cadi, e quei ei segir la megliera capara che la caussa vegn a seconsolidar, ch'ella vegn a crescer succesivamein e sesviluppar ad ina bun'ovra economica e sociala per Tujetsch e la Cadi.

Tard gl'atun 1942 ha signur Carli Baselgia de Cumpadials, staus naven ina partida onns per seperfectonar el mistregn de meister tschentapegnas, ni pignè (=Hafnermeister) fatg o crappa scalegl en Val Sumvitg cun treis de ses frars e spediù quei material a Langenthal, nua che quel ei vegnius elaboraus per pegnas sin emprova. Deplorablamein cunteneva quei crap de Val-Sumvitg memi bia veins de cristallas e cheutras semusaus nunduvreivels. Il mars 1943 ha C. Baselgia calau cull'explotaziun de crappa en Val Sumvitg e schau scher la caussa entochen ils 5 de zercladur 1945. Cheu ha in bien e fideivel client della fatschenta de pegnas de C. Baselgia a Langenthal, giavischau che meister-pignè C. Baselgia tarmetti ad el egl Jura bernès onn per onn 10—12 vaguns blocca-scalegl. Quei cass ha dau curascha al giuven interpretender C. Baselgia de far contract culla vischnaunca de Tujetsch, ch'ei stada ualti dira, sch'ins patratga ch'ei setractava cheu d'in'enschatta che sa purtar in di, oravon tut alla vischnaunca de Tujetsch, il pli grond profit e gudogn. Ins astga numnadamein mai emblidar ils gronds cuosts de transport giu da 2000 m. s. m. Mo tgei quei cuosta! Igl autur de quest studi selubescha de far cheu l'obiectiva remarca, ch'ei capeta buca da rar che vischnauncas e cantun sorprendan in'interpretender gia alla bial'enschatta, aschia che sia interpresa sto bunamein a frusta e sa onns ed onns buca sesviluppar sco'la duess. Quei astg'ins numnar: Cuorta vesida e negina capientscha per l'atgna economia! — Il material, il crap de Tujetsch, schebi ch'el vegn oz aunc stermentus cars als exploraturs, ei silmeins buns, q. v. d. dirs e fermes e perquei bein adattaus ed era pli schubers per l'elaboraziun, ch'in crap onz lom. —

Entochen gl'atun 1945 ha sgr. C. Baselgia explotau, cun agid de ses frars, 4-5 vaguns pulit material, mo siu client pagava ad el mo il pli bi e tschel salvav'el per nuot. La vischnaunca de Tujetsch denton, risguardava buca quei e pretendeva per tut il material spediù ton e ton il m³, vegni il crap lu pagaus tut per buns agl explotader, ni buc! Quentan ins uss aunc la lavur, il transport entochen alla staziun ed il cargar il vagun, stuess ins nuota sesmarvegliar, sche la vischnaunca cun sias grondas pretensiuns, vess gleiti ella sezza strunglau l'enschatta de si'atgna industria! Sut talas cir-

---

cumstanzas vess meister-pignèr C. Baselgia gleiti stuiu ceder, mo cheu ha el priu la curascha (1946) de buca mo far ora il material; anzi, d'era sez elaborar quel a Langenthal en si'atgna fatschenta e de lu metter las pegnas fatgas el commerci.

Vegnend el quell'uisa pli e pli encunaschents cun tut las qualitäts dil crap e vesend che quel era bials e buns, ha sgr. Baselgia survegniu fidonza ell'entira interpresa, buc il davos era per motiv che sia clientella survegneva e demussava pli e pli grond plascher per quellas plattas e pegnas de stupenta qualidad e paretta. Quei emprems success e satisfacziun ha dau in niev stausch vinavon, suenter haver dumignau las empremas difficultads. Per saver luvrar pli razioneivel, ha el mes neu in compressur per 10 000 frs. ed aschia procurau per lavur e gudogn a 10-12 luvriers indigens, explotond entochen igl atun 1946 ca. 35 m³. blocca-scalegl e circa 12 vaguns material manedel.

Custond l'entira interpresa pli e pli e vegnend ils cuosts memi gronds mo per in del, ha C. Baselgia fundau ils 16 de settember 1946 l'aschinunada firma: «Ovra de pegnas de Tujetsch, S. A. Langenthal (Ovra a Tujetsch). Per tudestg: Tavetscher Specksteinwerk A. G. Langenthal (Werk in Sedrun). Ils commembers de quella ein: Sigr. Anton v. Däniken, apotheker, Burgdorf, president; Sgr. Max Jff, marcadont, Langenthal, directur mercantil e C. Baselgia, directur technic. Il capital, pagaus ella S. A. munta sin frs. 100 000, da scadin ina tiarza. Leutier vegn aunc in credit blanco de frs. 80 000.

1947 ha la nova firma baghiau in stupent baghetg a Sedrun, nua che ual il mument vegnan endrizadas ina partida necessarias maschinas, aschia che la nov'industria, ch'empermetta de daventar in'interpresa zun solida, sesanfla oz ella Val sezza e che la rauba, elaborada a Sedrun, vegn tarmessa dacheu anora per l'entira Svizzeria entuorn.

Oz occupescha la nova industria de crappa-scalegl gia 14 luvriers duront igl entir onn ora — tut vischins de Tujetsch!

La principala producziun della nova industria ein las pegnas-scalegl, tenor sistem dellas pegnas de quadrels (=cachlas), q. v. d. dellas pegnas de tiaracotga, per scaldament central, seigi lu entras scaldament d'aria caulda, ni entras scaldament d'aua caulda. Dapli metta la nova firma era neu pegnas-scalegl, tenor il vegl e beincomprovau stil de nos vitgs, cugl essenzial progress ch'il cauld vegn tratgs meglier a nez, entras endrizar pli bia tratgs (=tillas) e furnels, ni schizun cun rors de cuschinar. Ei vegn era fatg bauns-scalegl vid la pegna, per nezegiar ora meglier il fug. Semigliants bauns vegnan era fatgs vid plattas de fiug (de cuschina), per scaldar stiva e combras. Igl indrez ei quell'uisa che cun ina pegna-scalegl eis ei oz pusseivel de scaldar mintga combra e stiva d'ina habitaziun. En general vegn il material tagliaus ora sin masira, pinaus ded A entochen Z e lu schau tschentar en sil plaz las pegnas dals tschentapegnas.

Sin spezial giavisch surpren era la firma quella lavur e lai lu exequir ella entras prima mistergners, survigilond igl entir product ed indrez entochen che quel ei bein en funcziun.

Dapli fa la nova industria de Tujetsch era monuments, plats de meisa per terrassas, tabliaus en aulas pli grondas ed era ils cheminées (=tgamins-salun) en casas e villas de luxus. In'otra spezia de products scalegl vegn en cuort era ad esser: mobílias, ornamentals e diversas sorts de tarmagls.

Il material manedel vegn tratgs oz a nez aschilunsch sco pusseivel. Quel vegn tarmess a Turitg, nua ch'el vegn miults en frina e daventa quella uisa duvreivels sco materia prima per pliras industrias, isolaziuns ect. ect. — In tal mulin vegn medemamein a vegnir endrizaus a Tujetsch, Sedrun, aschigleiti che las finanzas lubeschan de far quei ulteriur pass anavon.

Ils interessents dils products della nova industria tuatschina creschan ad in crescher, schebi che la firma sezza ha aunc fatg negina reclama; in clar mussament ch'ils products de crap-scalegl, explotai, empalai e fabricai entras in dils nos, vegnan a survegnir in bi e prospereivel avegnir.

Ins astga bein haver speronza che taglias de vischnaunca e cantun straunglien buca gia all'entschatta ina tala interpresa ch'ei in di el cass de dar paun e gudogn a biars che stuessen tschell'uisa far il fagot ed ira della tiara giuadora. Era ina vischnaunca purila duess saver, ch'ins sa pér a mulscher, cura che la vacca ha schau giu latg . . .!

Igl autur de quest artechel ei ferm perschuadius che la giuvna industria de crap-scalegl a Tujetsch — ed in di forsa era en autras vischnauncas della Cadi — vegni ad haver in bi avegnir, mo sto nies pievel puril muntognard capir che quels curaschus umens iniziativs, ein cheu per survir ad el — e lu survescha el cul temps era alla nova interpresa. Perquei ha ei num better en dies il vez nazional grischun: la scuidonza, ch'ei adina en fetgas e temas ch'in u l'auter dils nos savessi vegnir si da tgau.

Tutta honor ed engraziament a quels umens che sestentan e semurteran de procurar per lavur e gudogn a nossas contradas de zun magher menaschi puril. Els han senza fallir melli ga de pli merets che certs politichers che declameschan mo frusas e bahaultschas socialas ed economicas!

Signur Carli Baselgia, affon della Cadi, attaschus a sia patria, ei in um de stupentas qualitäts de character. Siu senn ei en tut positivs e beinvulents. El ei naschius, sco el sez di, per survir a Diu ed a ses vischins, patertgond che la veta humana seigi in cuort mument, nua ch'ins ha la pusseivladad de dismetter il schliet en sesez, entras bunas ovras. — Vegli il Segner benedir sia biala missiun social-economica en favur de nies pievel della Cadi.

L'industria de lenna, lennaris e scrinaris ella Cadi

Davart quella spezia de mistregn ed industria possedein nus oz ina stupenta lavur scientifica da sgr. prof. dr. Alf. Maissen, Glion: «Uaffens e metoda de lavur dil mistregn de lennaris el Grischun romontsch.» (Diss. della univ. de Turitg, 1943) — Sperond ch'igl autur sez vegni in di a publicar ina lavur romontscha surlunder, savein nus abstrahar d'intrar pli da rudien en quei tema zun interessant ed instructiv. Per oz lein nus mo constatar che mintga vitg e vischnaunca della Cadi ha da neueneu giu ses meisters e scrinaris, ch'ei, pils basegns locals, el senn de mistergners per nossa populaziun purila, adina vegni de dar il damogn al pli necessari che stueva esser en nossas semplas e primitivas relaziuns.

Schebi che la Cadi ei adina stada ed ei aunc oz ualti beinstonta en uals — quella stupenta materia prima — sch'ei ei tuttina iu ditg e liung avon ch'ins s'occupeschi de quella rihezia e sias pusseivladads el senn d'ina modesta industria indigena. D'ina tala industria san ins plidar pér dapi circa 100 onns ella Cadi, schebi ch'ei ha adina dau «resgias» e lennaris en tut las vischnaucas della Cadi.

L'emprema fatschenta de lenna, d'erecziun de casas, de punts e de mobillas de character industrial, ei vegnida endrizada a Rabiun, ualti exact avon 100 onns (1851/52). — Sep Modest Maissen, il tat dils hodierns proprietaris della «Fatschenta de lenna e fabrica de mobillas, Placi Maissen artavels, Rabiun», ei staus il pionier de quell'industria ella Cadi. La firma Pl. Maissen a Rabiun ha, s'adaptand a nossas relaziuns della tiara, survegniu anim ed impuls el senn industrial ord l'America! Sep Modest Maissen era ius ell'America en ses giuvens onns, tier in siu frar ch'era emigraus bienabaul e che possedeiva leu gia entuorn 1840/50 ina scrivaria mecanica. En cuort temps ha Sep Modest Maissen empriu d'enconuscher ils indrezs mecanics e maschinals d'ina fatschenta e scrivaria moderna tier siu frar ell'America. Returnond, ha el priu ils models ed exempels (en skizzas) cun el ella patria, essend el seresolvius d'endrizar era a Rabiun in andant progress pertenenent l'elaboraziun e fabricaziun de tuttas caussas ord lenna. Per ils requisits moderns che duvravavan parts de fier, ha el anflau in bien gidonter, cussegliader e construider ella persona de Giusep Willi, bab, a Cuera. Gia dil temps dil tat ed era pli tard, dil temps de ses fegls e successurs, Placi ed Augustin, ha la hodierna firma ed industria de lenna, extendiu siu operar lunsch suls confins della Surselva, baghiond ed eregend resgias, mulins, casas, punts-lenn ect. ect. per tut il cantun entuorn ed era el Tessin.

Las novaziuns pertuccont endrezs e maschinas dil fundatur han fatg ils megliers survetschs duront ils emprems 50 onns alla firma Maissen. Era ils cundrezs hodierns — per la gronda part de fier — imiteschan aunc tscheu e leu las maschinas e cundrezs vegls zun bein comprovai. (Pareglia cheu era la lavur citada da dr. Alf. Maissen p. XIII-XIV.)

Duront ils davos decennis ei l'industria de lenna e construcziuns de Rabiús buca stada eri; anzi, ella ha fatg il pass cul temps, ha baghiau e progressau en differentas direcziuns, aschia ch'ella tegn pétg a scadina concurrenza de tala natira en ed ord la tiara. Fertun che Placi e fegls ein restai a Rabiús ed han progressau leu en lur mistregn ed industria, ei signur Augustin Maissen-Cahannes setratgs el marcau de Glion, ha fundau leu l'enconuschenta fatschenta de lenna e mobílias, che vegn continuada oz cun grond success da ses fegls. — L'industria e negozi de lenna e scrinaria a Rabiús fatschentescha oz, di per di, 20 luvrers, aschia ch'ella mereta tutta menziun sco industria, e nosa cumpleina beinvuglientscha sco tipica fatschenta indigena della Cadi.

Dapi zacons onns ha era sgr. Tarzisi Maissen, fegl d'Augustin Maissen a Glion e cuserin dils frars Maissen a Rabiús, surpriu l'encunaschenta «Resgia e fatschenta de lenna» dils vegls Maissens de Trun. Endrizada che quella ei vegnida tenor ils pli davos cundrezs de professiun, lavura quella gia cun slonsch e success e sefa medemamein valer, era ordeifer la Cadi. Sper il negozi de lenna practichescha e sespezialisescha sgr. Tarzisi Maissen oravontut en lavurs de mistregn d'art, tenor agens plans d'architect, per ornaments, fittaments e decoraziuns internas de fatschentas, casas de commerci (per ex. alleghein nus la stupenta erecziun interna dell'encunaschenta filiala della fabrica de ponn, Trun, ella via della Posta a Cuera!), hotels, ustrias ed aulas de congress ect. ect. — Signur Tarzisi Maissen occupescha gia oz 20 luvrers e mistergners a Trun, e nus dubitein buca che sia nova interpresa, el senn della buna tradiziun dils meisters-scrinaris Maissen, vegni a prosperar e flurir vinavon per bien e pro dell'industria della Cadi e dil gudogn de nosa glied. —

En quei connex lein nus buc emblidar de far menziun de duas ulteriuras fatschentas de medema natira a Mustér; de quella de sgr. Giachen Manetsch e fegls, Vitg, sco era de quella de sgr. Giusep Fry, Gonda, che han er'ellas fatg gronds progress e fitschenteschan oz beinenqual bien e capavel meister e scrinari en lur multifaras interpresas de construcziun de casas e fabricaziun de mobílias. —

Tut tgi che baghegia ella Cadi, ni che drova mobílias e products de lenna, tegni culs nos, essend ch'els ein en emprema lingia quels che datan paun e gudogn a nosa glied!

La fabrica de ponn, Trun

Schebein ils de Trun sez han detg, ni auters della Cadi per tentar els . . . , ton ei franc e segir ch'il pareri vala: «Trun ei 100 onns avon che las autras vischnauncas della Cadi!» Manegiau eis ei il progress, l'industria, en summa il luvrar e sedustar, cun risguard sin nies temps modern e sias pre-tensiuns economicas e socialas.

Gia dal temps de Pader Placi a Spescha ch'era tuttavia buc in econom e progressist senza fundament real e ch'uegliava nua ch'el mo saveva, ha Trun dau igl exempel, tgei ina vischnaunca sa prestar, sch'ella ha buna veglia e seregheglia. Per mussament fetschel jeu attents cheu sill'istoria dellas «Minieras de Trun», vid l'explotaziun dellas Punteglias. Igl ei buca miu intent de repeter cheu quei ch'il versau e capavel historicher de Trun, signur major P. Ant. Vincenz, ha scret e detg meglier che quei che nus savessen davart quell'impurtonta interpresa industriala. (Mira: Ischi II. «Las minieras a Trun»). Targein nus il facit ord siu interessant studi, sche stuein nus dir: Quell'ovra ei mai arrivada ad ina sauna e buna sviluppaziun; anzi, ella ha giu differentas gadas difficultads e scussiuns, perquei che jasters e buca indigens han menau la barca, umens beinvulents per part, mo che vevan buc il ver contact e la dretga capientscha per nies pievel!

Ton ei segir che Trun demussava gia lu gronda capientscha, gie schizun premura per in'industria indigena che porti paun e gudogn alla vischnaunca e contuorn. Il meglier mussament persunter ei, che la fabrica de Trun, che ha priu si'entschatta avon gleiti 100 onns, stat en stretg connex cullas minieras de Trun e che la fabrica de ponn era atgnamein patergata sco continuaziun de lezza interpresa.

L'istoria dellas minieras de Punteglias ei ina cadeina d'ina partida speculaziuns fallidas, oravon tut perquei che buca indigens han priu il gubernagl en lur mauns. Mo malgrad tuttas secuglienadas de lezza emprema interpresa, il patratg d'ina industria cun sias favoreivlas consequenzas per l'economia privata e publica, ha Trun mai schau dar per plaun vi. Perdetga che quei patratg viveva e fugava aunc adina a Trun, ei il contract della vischnaunca cun Bavier; il contract dils 10 de schaner 1847, nua ch'ils signurs S. e G. B. Bavier de Cuera, sorprendan per 12 onns l'explotaziun de tuttas sorts minerals, aschibein si Punteglias, sco egl entir circuit della vischnaunca de Trun. Artechel quater tuna sco suonda:

«Ils signurs S. e G. B. Bavier han concepiu il patertgament, el cass che els possien buca ton pli gleiti realisar las Schmelzas sco talas, de sch'ei selai far, destinar ils relatifs effects schischents, ne silmeins ina part de quels, tier in auter rom d'industria; mo ch'ils signurs gieraus de Trun anflan quell'idea congruenta cugl entir interess de vischnaunca, sche vegnan ils signurs Bavier ton pli bugent s'impegnar tier lur numerus correspondents, e sedar tutta breigia per encurir in Acquirent che realiseschi ina semiglionta speculaziun.»

Quei text ei clars e vul dir nuot auter: Va ei buca cullas minieras, ch'ins emprovi cun in'autra industria! Quei bien patratg era naschius ed ei semantenius entochen alla realisaziun, schebi che, sco encunaschent, Bavier ha fatg mo hopras, enstagl realisar ovras!

Silsunter, anno 1856, ha signur Vinarco Baglioni e Co., sesents ad Andeer, contrahau culla vischnaunca de Trun, arisguard l'explotaziun

---

dellas minieras de Trun, mo era quel senz'il minim success. Il davos cul qual Trun ha contrahau, ei stau in cert professor Florian Valentin e Co., ils 24 d'october 1873. Quei contract ei staus e restaus mo pupi!

Denton vegn il patratg d'ereger ina nova industria pli e pli madirs. — Dals 24 de matg 1861 datescha numnadameein ina convenziun, u contract d'affitaziun denter la ludv. vischnaunca de Trun e signur Jakob Wildenmuth e Co., concernent igl ereger a Trun ina tisseria de mangola sil sulom della Schmelza veglia, sper la seneria a Trun.

Podà, che l'iniziativa tier quei contract ei vegnida da Bavier, essend che Wildenmuth ha gia cediù ils 25 de dec. 1861 il contract dils 24 de matg alla firma S. e. G. B. Bavier, Cuera. La vischnaunca ha approbau quella cessiun!

Sco en buc in soli anteriur contract, constatein nus cheu il patratg e la bun'idea economica dils menaders de vischnaunca de sustener cun tuts pusseivels mieds in'erecziun industrial, sco beinvegnida fontauna de fadigia e gudogn per Trun e vischinonza. Quei seresulta clar e bein ord il contract «che tut la vischnaunca mondi dus dis per fiug a lavur cumina gratuitamein tier la construcziun dils baghetgs, quels che possedien bos prendien era quels . . .» — Quei contract fixescha medemamein «che la vischnaunca segireschi 150 plontas d'in entochen dus peis ladezia, per il prezi de 5 frs. la plonta. Perencunter s'obligheschan ils contrahents visavi la vischnaunca, d'adual pagament occupar en emprema lingia nosa glied.»

Baul 1862 ha la sura numnada firma entschiet a baghegiar e baghiau pauc ni bia duront treis onns!

Tuttavia interessants ei il programm che S. e G. B. Bavier e F. E. Schoch han relaschau da Cuera anora ils 20 de zercl. 1863, per stimulaziun ed envit alla subscripziun d'aczias, per ina respectiva societad aczionara. Quei programm di denter auter:

«Per puder impalar l'industria, aunc aschi pauc encunaschenta en nies cantun, era en las valladas senza negin trafic, e per segirar a quellas ina saluteivla sviluppaziun e gudogn, eis ei absolutamein indicau de ponderar, aschibein ils muments che segireschan producziun sco las condiziuns, che ein d'impurtonza per il commers cun tals products.

La Surselva posseda sper bialas e segiras forzas d'aua, in abuldont diember d'intelligents e buns luvriers ch'eran tochen dacheu necessitai d'encurir lur fadigia, ord munconza de gudogn ella patria, en fabricas d'autras valladas. Ulteriuramein furneschan las numerusas muntaneras de nuorsas il material per alimentar sufficientamein in pign etablissement.» (Citau tenor in interessant referat de sgr. Dr. Giusep Desax, directur della canzlia cantonala Cuera).

Secuglienai arisguard ina sufficienta furniziun de launa, essend che nossas tattas e basattas filavan sezzas la launa de lur nuorsas, ha lu la fabrica sezza installau la tratga de nuorsas ed en cuort possediù ina gronda muntanera.

Sco gia allegau, vevan Bavier e Schoch encuretq d' ereger ina «Societad aczionara,» probabel per cheutras rentar ina partida indigens vid lur carr. Mo els vevan era basegns de daners, sche nus fagein persenn che las immobillas persulas de quella interpresa muntavan silla summa de frs. 212 820, ferton ch'igl indrez de maschinas figurava cun frs. 286 574!

«La societad aczionara ei seconstituída il zercladur 1864 sut il num: Schafwoll-Spinnerei und Weberei Truns cun in capital de frs. 450 000. — A quella biala summa han famiglias de Trun e contuorn contribuú cun frs. 23 000.— Denter quellas sesanflan: Rodani, Decurtins, Berther, Job, Cajacob, Lombris, Vinzens, Camenisch, Cavegn, Genelin, Deflorin cun ina tochen treis aczias. Auters nums grischuns denter ils aczionaris ein: Laurer, Schmid, Bernhard, Ganzoni, Töndury, Scarpatetti, Olgiati, Depuoz. La famiglia Bavier de Cuera fuva partecipada cun frs. 50 000.— de Genot de Neuchâtel aschizun cun frs. 130 000.—» (Citau tenor Dr. G. Desax).

Mo era quella gada ha ei semussau che las speculaziuns de quella societad eran fantasticas, quintava ella tuttina «tenor programm» cun ina rendita de 22%! Clar ch'ina interpresa aschi dil gianter denter tschiel e tiara, ei gleiti stada en brauncas. Gia 1867 sesanfla la fabrica en liquidaziun. Enstagl dils 22% gudogn ein 77% dils 450 000 francs aczias e 50 000 obligaziuns sgulai dalla glatscha giu. — —

Ils motivs de quei bancarut ein era cheu presapauc ils medems, sco adina avon: Il maunghel d'ina ferma, decidida e beinponderada direcziun indigena!

Ils baghetgs han stuiu vegnir surpri tiella liquidaziun dils 16 d'october 1868 dals crediturs cun hipoteca, numnadamein dalla Banca pil Grischun, Statler e Co., Turitg, Fr. e P. de Perrot a Neuchâtel, e G. Bertrand, era de leu, per la summa de frs. 60 000.—

Mo gia igl onn sissu, 1869 igl 1. de fevrer, reussesch'ei alla massa de vender ils schischoms della fabrica alla firma Platt, Brothers e Co. ded Oldam pil prezi de frs: 75 000. Il pertgei ei clars, sche nus savein che quella firma veva furniu all' anteriura las stupentas maschinas. Quella firma metta en signur F. C. Schoch de Turitg, sco directur della fabrica de ponn; mo quella lavura denton mo per cuort temps «quasi mo per finir las lavurs entschattas avon la liquidaziun de 1868.»

La davosa emprova cul miez milliun ei stau ina nauscha secuglienada; las grondas sperditas eifer ed ordeifer nossa tiara eran grondas ed igl optimissem per novas emprovas sturnius e per tiara, ferton che disfidonza e pessimissem smanavan la bitgetta. Positiva era sulettamein aunc la regurdientscha ch' il cuort «temps d'industria «veva purtau paun e gudogn en vischnaunca e contuorn e che biars spitgavan il salvament e la levada della fatschenta dalla «viafier dil Lucmagn» ch'era da lezzas uras en discussiun e dalla quala bein enqual carteva de gia ver udiu enqual schul.

Signur fabricant Gion Fidel Tuor

Per quei capin nus ch'igl ei quella ga in Italian, Milanès, Hector Molo e siu compogn Bünzli che rescen aunc ina ga de morder en quei malasch. Quels novs signurs patertgavan denton pli fetg vid la lenna ed il cumadeivel transport de quella entras la viafier nova, ch'era buc aunc baghiada, che vid il ponn de Trun. En sesez ina speculaziun nuota schi ortga. Ins patratgi mo vid la rihezia de nos uauls, vid quella materia prima par excellence! Per quei sesmarveglein nus absolutamein buc che quels «signurs de Milaun» endrezan 1873 ina fabrica de pupi els anteriurs baghetgs de quella de ponn. Novas maschinas ed autras novaziuns per quei intent han puspei cuzzau dus onns. Cun 1876 ha la fabricaziun de pupi entschiet. Nova veta e novas speronzas! Bia buna fadigia e buns prezis de lenna! Mo da l'otra vart vevi era num proteger nos uauls e per quei ha era la fabricaziun de pupi giu mo il cuoz de pupi. Gia ils 14 de fenadur 1879 sesanfla igl imposant baghetg spella Ferrera en liquidaziun. «Ils baghetgs hipotecai dals 7 d' uost 1876 a Casper Jenni a Ziegelbruck, ha quel surpriu el concuors e compensau cun siu daver.» — Cun 1879 entscheiva la digren e destrucziun dil baghetg, sco del- las speronzas d'ina nova levada.

Per capir meglier il temps de decadenza, schein nus suandar cheu ina descripziun de quei temps de stagnaziun ord igl interessant referat de Dr. G. Desax:

«El contract cun Wildenmuth 1861 ha la vischnaunca de Trun giu dau la forza d'aua per 15 onns gratuitamein, e suenter quei temps giu stipulau in tscheins annual de frs. 300.—. Cun 1876 fuva quei contract spiraus. Per quei ha la vischnaunca contrahau cun H. Molo da quei temps en quella dmonda. En contract ei vegniu fatg giu per negin temps fix, mo che ils signurs proprietaris paghien annualmein frs. 300.—.

Ils 30 d'october 1881 ha il proprietari de lezzas uras intervegniu la vischnaunca de Trun per la concessiun perpetna dell'aua della Ferrera. La vischnaunca de Trun ha naturalmein snegau quella condiziun, mo tonaton concediu per la concessiun il temps de 60 onns.

Seigi la snegaziun dil giavisch de Jenni staus il motiv, ni hagien ulteriurs muments giu lur influenza — la fabrica ei stada eri duront ca. 14 onns. Duront quei temps han ils possessurs destruiu il tetg dell'aschinumnada coluria e transportau il material de lenn a Cuera. Dapi lu purscheva quella part igl aspect d'ina ruina.

Dapi 1879 sesanflava la fabrica ord funcziun. 1894 offerescha Jenni quella alla vischnaunca de Trun. Il contract ei daventaus perfetgs ils 3 d' uost 1894, nua che la vischnaunca ha priu giu baghetgs e suloms, entras intermediaziun de Jacob Bäumlín de Turitg, per il prezi de frs. 18 000.—.

Culla cumpra della fabrica entras la vischnaunca, entscheiva il temps de totala decadenza dils baghetgs. Naturalmein ch'ins tschercava adina suenter cumpraders, mó senza success. En quei stadium ei il temps stilius ed

---

ils buobs de Trun havessen daditg finiu lur sport cun «sittar schibas» encunter las fenestras dil baghetg, ch'aunc negin cumprader compara.

Duront quei temps vegneva la sala gronda della fabrica beinduras duvrada per sala de teater e duront entgin temps ha perfin la scola reala de Trun anflau albiert en quei immens baghetg.» (Tenor Dr. Desax).

Per ch'il patratg della fabricaziun de ponn a Trun mondi buc en embli-donza per adina, han dus treis vischins de Trun sez puspei entschiet e teisser enqual caussa. Leu viden ils anno 90 ha sgr. prof. Cathomen de pli tard e siu parenz Franz Pajarola turnau ad empunir la tradiziun de Trun, cun sez baghiar la casa gronda sper la fabrica ded oz, ed endrizzar en quella zacons talès, in pèr maschinas ed ina bufatga coluria. Signur Cathomen era schizun ius a Berna per emprender la caussa da rudien. Quei ei iu enzacons onns ed els fagevan buna materia. Quella nov'emprova ha denton buca cuzzau ditg, oravontut perquei che Franz Pajarola era empau stretgs e sefitgava de restar en perpeten sil pei vegl, ferton che siu sozi, sgr. Cathomen, leva far il pass cul temps e progressar en tuts graus. La finfinala ha quell'episoda, che veva tuttina mussau che la buna voluntad alla veglia industria era buc aunc morta, calau da bibugen, senza ch'ella havess stuiu! Enzatgei pli tard han ils dus associats vendiu lur casa cun tut quei ch'era lien alla nova firma ch'exista aunc oz.

Anno 1903 vegn finalmein la damonda della vendita dils baghetgs della anteriura fabrica actuala. Probabel steva quella gada sgr. cuss. naz. Dr. C. Decurtins davos l'entira fatschenta, quei che la biografia «Decurtins» da Sur Dr. C. Fry, vegn en cuort a delucidar. — Basta, 1903 cumpra la dama franzosa Mathilde Druyon ils baghetgs della fabrica de Trun per la modesta summa de frs. 55 000.—.

Sco ei semuossa beingleiti, apparteneva quella signura ad ina congregaziun de soras religiosas, catschadas da lezzas uras ord Frontscha sin fundament dellas leschas framassunicas encunter las claustras. Igl intent de quella translocaziun a Trun fuva la renovaziun della fabricaziun de ponn ed el medem temps l'erecziun d'in institut d'educaziun per giuvnas. Sentelli che ei ha dau bia cuosts all'entschatta per saver habitar schi sco la gliued en quella ruina. Mo cul temps havess ei forza pudiu ira! Deplorablamein havan quellas soras buca quintau culs framassuns e lur frarsbiechel grischuns, fugiend ellas dals framassuns franzos! Nossas autoritads cantonalas che tut buglievan da lezzas uras de framassuns e magliacatolics e ch'eran pauc meglier ch'ils herox ded ozildi, han entschiet a sturnidar, cura ch'ei han survegniu novas «d'aschi misteriusas damas jastras». Spiuns ed inquisiziuns han lu constatau ch'ei setracti de mungias! Tgei sgarscheivla scoperta! Las launcas dellas cassaccas guvernamentalas entschavevan gia a digrar dil suadetsch de freid ed en lur caultschas largias er'ei rut ora in stemprau... La conseguenza de quell'invasiun ei lu stau, ch'il stadi ha «stuiu» far diever dil renomau artechel 52 de nossa aschi gesta ed obiectiva con-

---

stituziun federala de 1848 e 1874, che scamonda encunaschentamein tuttas fundaziuns e restauraziuns de claustras supprimidas! — Avon che schar catschar ord la tiara cun tgauns de catscha, ein las muniessas idas sezzas e mo schau anavos enzacontas paucas che fabricavan aunc adina empau ponn ad onn. Quei ei iu siu linlogn entochen che la nova «Societad de fabrica Huonder e Co., nies anteriur, zun respectau cuss. gov. e dils cantuns, Giusep Huonder, ha liberau las soras franzosas ord lur penibla situaziun. Era la vischnaunca ei vegnida encunter; ella veva sminuiu il prezi de vendita per 10 000 frs. — per levgiar a Mme. Druyon las condiziuns de vendita.

Intent e finamira della societad nova, ei stau de menar igl edifeci gia existent all'industria che veva mumentau alla bial'entschatta ils sperts e las energias dils emprems fuolavias, numnadamein all'erecziun d'ina nova fabrica de ponn.

Ins po cumprender tgei optimissem e tgei energia ei ha duvrau — suenter tons onns de letargia e miseria — d'entscheiver e d'empalar sin buna via ina tala interpresa! — Gl'emprem ha ei giu num restaurar radicalmein il baghetg miez ruina. Mo cull'entschatta d'anno 1913 ei quei stau regulau ed igl imposant baghetg fageva gia veritabla parada de fabrica, dadens e dadora.

Havend la nova societad restaurau il tgierp, ha lu la firma «Tuor e Staudemann» sufflau en l'olma, q. v. d. Gion Fidel Tuor de Rabiis, commember principal della firma mercantila gia existenta: Tuor e Staudemann, han priu si ella per tscheins all'entschatta e mes ella en cumplein moviment. — Gia ils emprems meins occupavan els 30 luvriers, cuntents de lur buna fadigia, e la fabrica prosperava successivamein ad in prosperar. Cheu arriva la disgrazia dils 24 d'october 1913! Ei rump'ora fiug el cundrez electric ed en paucas uras arsentan las flommas l'emprema fluriziun della fabrica nova de Trun. Tgei frida en vesta a tons quitaus e speronzas davart la direcziun e tgei disletg per tons luvriers che secartevan gia segirs de lur undreivla fadigia! — Mo quella gada eran buca jasters vid il tgamun — e Dieus seigi ludaus, era buca «politichers» — anzi, umens indigens de gronda energia e tutta capientscha pils basegns de nies pievel! E quels han tenu la dira, ein semess en danovamein cun tutta curascha e vegni dominè a tuttas difficultads. Pertuccond la societad dat ei ina pintga midada. Ei sefuorma ina nova societad commandita sut la bitgetta dils treis capavels e curaschus signurs: «Huonder, Tuor e Staudemann.»

Quels umens han buca schau pender las alas; anzi, els han luvrau e sestentau entochen che — suenter 7 meins dapi la catastrofa — la fabrica de ponn ha puspei saviu vegnir messa en funcziun, la permavera 1914.

Dapi quella disgrazia, superada cun admirabla energia, oravon tut davart signur Fidel Tuor, ha la fabrica de ponn a Trun progressau ad in pro-

gressar. En paucs onns ei signur Giusep Huonder, cargaus ed occupaus pli che sufficientamein cun lavurs de clamada, seretratgs dalla societad e buca ditg suenter era signur Staudemann, aschia che la fabrica ei prest ida vi en sulet possess e direcziun de signur Fidel Tuor! Oz va la fabrica sut la ditga: Fabrica de ponn Trun S. A. Direcziun: G. F. Tuor.

All'entschatta de sia nova èra, ei la fabrica de Trun vegnida encunaschenta muort sias stupentas materias en cadisch e carpun; ils renomai ponns palus, spezialitads della nova firmà che han francau ad ella il bien num e renum, buca mo en nossa tiara, mobein era entochen viden els cercels de sport, turismus ed alpinismus dil Caucasus ed Himalaya.

Signur fabricant G. F. Tuor ei — cun tutta raschun — buca secuntenaus mo culla fabricaziun de quellas spezialitads che han purtau siu num or el mund! Na, seresolvius de far il pass cul temps, sco tuts capavels menaders economics ed industrials, ha el era entschiet a fabricar a Trun ponns fins e dils pli fins, spezialme in ponns-fil de launa scarsinada per vestgius de signurs, tut tenor ils pli emperneivels e moderns dessejns e culurs; e lu era, cunzun duront quest'uiara (1939—1945) ponns fermes e zun qualificai per uniformas de militèr etc. ect.

Signur G. F. Tuor, igl um plein premura e beinvuglientscha per ses luvrers e convischins, adina fatschentaus cul problem d'occupar pli e pli numerus vischins cun lavur e gudogn, ruaussa buc, entochen ch'ei reussescha ad el 1928 d'aschunscher alla fabricaziun de ponn ina cusunzeria moderna. Quei ei lu era gartegiau per cumpleina cuntentientscha de luvrers, luvreras e clientella. Tgei immens progress, sch'ins patratga che la fabrica de Trun fa oz tut, naven dil lavar la launa tschuffa de nossas nuorsas entochen tiel davos nuv dil vistgiu niev.

In ulteriur scalem silla scala dil progress, ei stau — duront ils davos dus decennis — igl indrez e menaschi dellas oz beinencunaschentas filialas de vendita a Cuera, Turitg e S. Gagl.

A Cuera sesanfla quella oz ella pli encunaschenta e pli viva via dil marcau, ella via della posta, capo-plaz dellas grondas fatschentas dil marcau e cantun. — A Turitg sesanfla quella gia biars onns ella renomada Via della Staziun, encunaschenta ell'entir'Europa per ina dellas pli bias e pli vivas della Svizzeria. Aschibein la filiala a Turitg, sco era quella a Cuera, ein era da pugn de vesta pratica ed estetica, bellezza fatschentas de gronda e veritabla attracziun!

A S. Gagl vegn gest il mument aviert ina semiglionta gronda filiala ella vischinonza della renomada cathedra (Marktgasse, Schmidgasse-Ecke) medemamein liug zun encunaschent e favoriu dil commerci!

Dapli curseschan di per di in'entira partida vigiatur per l'entira Svizzeria entuorn, cun excepziun della Svizzeria franzosa e Tessin. Negin curvien, sche nus savein che la fabrica de Trun producescha oz ponns e vestgius ded A entochen Z per tut las classas! In mussament per sia qualitad e bien

---

num, ei il factum che Trun ha luvrau zun bia duront l'uiara per la Confederaziun. Tgei bi e meritau success en tuttas direcziuns! Anno 13, all'entschatta dell'èra G. F. Tuor, occupava la fabrica 30 luvrers ed oz en sia em-prema e solida fluriziun buca meins che 300, pia 10 ga depli!

Tgei benefeci, oravon tut per Trun e contuorn! Ins patratgi mo tgei massa daners (franc buca sut 100 000 frs. ad onn!) en taglias, davart la fabrica, sco davart ils luvrers restan ed opereschian en vischnaunca. Pli baul stuevan mahoia glièud giuvna ira naven e fadigiar il paun jester, il paun de siat crustas, ferton ch'oz negin de Trun ch'ei necessitau de far il fagot, per gudignar siu paun sco galiot . . .

Considerau l'interpresa de Trun economicamein, san ins en summa ir ad encurir ina tala: La lavur e fadigia dat la fabrica a Trun, als nos; la vendita vegn encurida e fatga per la gronda part giu la Bassa, aschia ch'ils daners vegnan tier nus da sutensi. Ei va cheu bunamein tenor il principi economic-nazional dil grond minister de finanzas, Colbert: «Mirar de producir tut ella tiara e per la tiara, sestentar de vender il bia ordeifer la tiara e de retrer de leu aschi pauc sco pusseivel, sina quei ch'il daner e gudogn per ils products indigens vegnien en digl jester e restien ell'atgna tiara.» Con bein fagess ei era ad ulteriuras vischnauncas della Cadi, sche ellas possedessen semigliontas interpresas industrialas! Ils massa mellis che van mintg'onn ord nossas vischnauncas pil pauperesser de nos vischins egl jester, calassen radicalmein. Tgei benefeci fuss mo quei!!

Ils de Trun san bein avunda tgei ch'els han d'engraziar alla fabrica. Luvrers e luvreras ein pagai scoiauda, gie exact aschi bein sco luvrers e luvreras della medema branscha textila els marcaus ed ella Bassa. Las relaziuns denter patrun e luvrer ein aunc mai vegnidas lavagadas u turbeladas entras caumas (streiks) ed auters manevras socialistics e communistics. Era la situaziun politica ei restada la medema, sco dil temps ch'ei deva mo purs a Trun; 99 per tschien ein conservativs entochen la crusta, per gronda malaveglia de beinenqual politicaster d'anoragiu, malgrad 35 onns fabrica! Quei di tut!

Ils luvrers ein organisai e franc buca schenai de mantener lur posiziun visavi a quel che dat ad els paun e gudogn, ein els gie tuts incorporai ella «Corporaziun de luvrers cristians de textilas e vestgadira» (= Schweizer Verband christlicher Textil- und Bekleidungsarbeiter), che ha tut quitau, en tuts graus, dils interess de ses luvrers. Segiradas ed autras instituziuns en favur dil luvrer, porschan a quel avantatgs socials, sco tier tuttas autras interpresas industrialas ded auters loghens. Visavi il luvrer stat buc ina societad anonima senza cor e senza negin risguard, mobein in patrun plein cor e capientscha pils basegns e beinesser de ses luvrers, de ses convischins!

En proporziun dellas prestaziuns della fabrica de Trun, carschidas dapi 1913 ad in crescher, ha sgr. G. F. Tuor giu la ventira de trer suenter en

---

sia impurtonta fatschenta ses capavels fegls Carli, Arthur e Paul che fuorman oz siu maun dretg, siu agid e sustegn en tut ils roms della vasta interpresa. Sefundond sils buns principis economics dil bab ed ughiond de far il pass cul temps, ein els veramein el cass de mantener la buna tradiziun de lur bab, il meriteivel fundatur della fabrica nova de ponn. — —

Perschuadi che nos preziai lecturs giavischien era de saver enzatgei davart l'interessanta fabricaziun sco tala dil ponn, schein nus suandar cheu ina detagliada ed exacta descripziun de quella, naven dil lavar la launa tschuffa, entochen tiella teila, pinada per l'ulteriura lavur dils cusunz u della cusunzeria. Per quella stupenta descripziun zun instructiva, engraziein nus a Sur Teofil Tuor, fegl de sgr. fabricant G. F. Tuor, che lavura oz cun grond success sco missionari en Columbia, Amercia centralameridionala:

La fabricaziun de ponn

Introducziun

La launa nuorsa ei vegnida utilisada, sco product della tratga de nuorsas, bunamein da tut ils pievels vegls entochen ozildi. Tuttas razzas de nuorsas ded ussa, che furneschan la preziosa launa, laian menar anavos silla nuorsa de razza «merino», che deriva dalla Spagna. Entras bastardar quella cun outras razzas de nuorsas dumiastias eis ei vegniu megliurau la launa en sia finezia, aschia en Tiaratudestga, ell'Austria, ell'Africa dil sid ed ell'America dil sid. L'Australia, nua che las nuorsas ein vegnidadas menadas en pér alla fin dil 18avel tschentaner, ei oz la tiara la pli productiva per la tratga de nuorsas. Quellas empremas nuorsas eran da derivonza englesa, mo pli tard ein era ellas vegnidadas cruschadas cun anugls de raz merino. La principala rolla ariguard la finezia della launa gioga il clima. Tenor ina statistica digl onn 1912/13 eis ei gliez onn vegniu raccoltau 1 400 000 000 kg. launa, furnida da cerca 500 milliuns nuorsas; l'Australia persula ha giu quei onn ca. 100 000 000 e la Svizzerza 160 000 nuorsas.

La launa nuorsa vegn recaltgada tras tunder la nuorsa viva cun agid d'ina forsch a maun, ni cun maschinas specialas electricas. Igl entir vestgiu duess ton sco pusseivel esser invidlauter. La launa tundida vegn ligiada en semen, messa ensurin e smaccada en ballas de 200—300 kg., che vegnan tschercladas cun ligioms de fier. En quella ballas vegn la launa el trafic, sut il num «launa tundida».

Sper la tundida della nuorsa viva, vegn ina gronda part della launa acquistada giud las pials de nuorsas. Eran quels tiers crapai en consequenza d'ina malsogna, sche senumna quella «launa morta;» ei la launa aber vegnida raccoltada da pials de tiers mazzai, sche senumna ella «launa de pials». Quellas launas vegnan era conservadas vid las pials u entras tractar las pials cun chemicalias, ni entras empizir. Aschia surveschan ellas per auters intents, sco per exempel: tapis.

La laboraziun della launa

I. Il schubergiar la launa

1. Il zavràr la launa

La launa criua cumprada en ballas vegn igl empren messa en il magasin de zavràr, nua che las ballas vegnan aviartas. Il manugl della singula tundida (la launa d'ina nuorsa) vegn rasaus ora sin ina meisa speciala e zavràus suenter sias qualitads. La launa ei de differenta finezia e lunghezia silla nuorsa. Aschia sesanfla la pli fina launa sillas spatlas, suenter sillas costas e sillas duas parts dil schègn, silla totona e sut il guoter, silla pitgerina e sil venter, sillas extremitads dellas combas e silla cua. — Era vegn la launa nera spirada dall'alva. Tenor la finezia della launa vegn ei distinguu il bia 3 classas.

2. Il lavar la launa

Suenter che la launa ei zavrada vegn mintga qualidad lavada separadamein. Spel tschuff de plontas, de pavel, d'excrements, de zoclas etc. ha ella aunc il suadetsch en fuorma de gras della launa. Quei tut sto tier launa fina — tier 80% vegnir allontanau per saver silsuenter filar e cunzun per saver dar bein culur la launa. Avon che metter la launa tschuffa ella maschina de lavar, sto ella passar il scalprider, che tgira il sablun, la purla e schiglioc ils rumiens. Il scalprider ei ina maschina cun zuolas de dents gits de fier, che roteschan cun spertadad. Quellas zuolas stilan en quella moda la launa dapart e bettan ora ils rumiens. Entras passar quella maschina vegn la launa pli lucca e voluminusa, ed aschia po l'aua era penetrar meglier. Dal scalprider vegn ella messa directamein ella maschina de lavar, il schinumnu «Leviatan».

Quella maschina consista ord 3—4 begls cun 3—5 m³ volumen, ch'ei montai in suenter l'auter. Quels begls cuntagnan levs bogns de savun e de soda, che vegnan scaldai (maximum sin 30—40° C.). Ussa vegn la launa cun agid d'ina specia de ristials de fier stendida tras quels bogns tier ina pressa de zuolas. Il bia ei denter mintga begl ina pressa-zuola cun ina pressiun de circa 3—9000 kg., che smacca ora la launa e sparta ella dallas pli diras zoclas de grascha. La launa croda dalla pressa-zuola en in auter begl cun auà schubra de ca. 35° C. Il davos en in grond vaschi oval, nua che l'aua currenta vegn messa en moviment tras in mechanismus. Cheu circulescha ella cun auà freida e vegn derschentada ora continuadamein tochen ch'ella ei schubra. La lunghezia de quella maschina ei suenter il diember dils begls circa 20—30 meters.

Vegn la launa ussa directamein destinada per fil criu, q. v. d. senza dar culur, sche vegn ella igl empren schigentada. La stad vegn ella schigentada il meglier el sulegl. Gl'unviern, ni sch'ei plova vegn ella messa en apparats (lavator) e schigentada entras ventilar aria scaldada tras la launa. —

Quella launa schigentada, buca dada culur, vegn fabricada en teila e quella teila sa lu vegnir dada culur sco cunvegnent. Ei la launa lavada destinada per mischeidas q. v. d. vegn ella direct dada culur, sch'arriva ella immediat, aunc bletscha, ella coluria.

II. Lavurs preparatoricas per la teila

3. Il dar culur la launa

La launa sa vegnir dada culur sco launa criua, launa petginada, en fil, ni en toc teila alva. Per dar culur ella drov'ins ozildi exclusivamein culurs artificialas, fatgas ord il «Steinkohlenteer». Quellas culurs artificialas vegnan cun tut adatg sligadas si e mischedadas cun diversas chemicalias, sco acids (Säuren) e sals, e messas el bogn de culur.

Il dar culur la launa lavada daventa ozildi ordinariamein en gronds begls aults de lenn. Ella vegn pressiada en trucs perforai e quels vegnan tschentai el begl, che cuntegn il bogn de culur. Cun agid ded ina pompa circulescha il bogn de culur tras la launa.

Il cuntrari daventa tiel dar culur la launa petginada e tiel dar culur il fil, nua che la launa petginada ed il fil vegnan dai culur en fuorma de maseinas zugliadas sin zuolas d'ïrom perforadas en semegliants apparats. — Ei vegn era dau culur il fil en fuorma de maseinas en begls aviarts, nua ch'il fil vegn tratgs videneu a maun.

Il dar culur la tocca teila criua daventa era en gronds begls de lenn. La tocca teila vegn cusida ensemen en fuorma d'ina liunga maseina de 100 ed aunc pli meters, e vegn messa sin in scav e rullada tras il bogn de culur, che sto buglir continuadamein. Tenor la grondezia dil begl san plirs tocs en medem temps vegnir dai culur. Il dar culur cuozza 2½—3 uras. Da quellas 3 uras vegnan ils tocs silmeins 1 ura buglientai ella culur.

4. La filaria (Spinnerei)

La launa ch'ei lavada e schigentada, ni dada culur, vegn filada. Tiel filar differenziesch'ins duas metodos: L'emprema metoda ei quella dil fil scarsinau, che vegn mess ensemen ord launa tschuora e de differentas lunghezas e qualitäts, schinumnada launa de scarsinar (Streichgarnspinnerei); la secunda metoda ei quella dil fil petginau, nua che las qualitäts della launa liunga, meins tschuora, vegnan scarsinadas separadamein e petginadas della bumbaischa che croda naven; e la launa liunga vegn stendida ulivamein tiel schinumnau fil petginau (Kamgarnspinnerei).

5. La filaria dil fil scarsinau (Streichgarnspinnerei)

La launa alva, ni dada culur, ch'ei schigentada, passa l'emprema machina de scarsinar, il scalprider. Cheu vegn ella schubergiada totalmein da tuttas puorlas e rumiens. Suentar che quei ei daventau, vegn ella bugnada cun ieli (emulsiun.) Igl intent ei de lumiar e de far vegnir leischna la launa,

---

ch'ella possi traversar ils scarsins e ch'ils singuls palegns della launa vegnien buca memia bia ruts u donnegiai. Ded unscher drov' ins ielis animals ni vegetals, sco olein (in product che vegn extrahaus tiella fabricaziun de candeilas) ed ieli d'ulivas de mendra qualitad. Quels ielis vegnan mischedai cun aua e cun empau savun tier ina emulsiun. Suenter che l'emulsiun ei bein mischedada, vegn ella scaldada e squitrada tras in apparat sur la launa, ch'intrescha per la secundaga el scalprider. Pér ussa entscheiva propi la procedura de filar e gl'emprem suonda

6. Il scarsinar (Das Krempeln)

Il scarsinar ha de sparter e sligiar aschi bein sco pusseivel gnocs e zoclas de launa e de stender ils cavels parallel. Per quei intent va la launa tras 3 maschinas de scarsinar; tuttas treis ensemen numnadas in «assortiment». L'emprema macchina senumna scarsin de sligiar (Reiss- oder Vorkrempel) la secunda scarsin de flor (Pelzkrempel,) e la tiarza, ch'ei gia ligiada cun in apparat ch'entscheiva a filar, senumna scarsin dil fil fruschau (Vorspinnkrempel ni Conitue). Tuttas 3 maschinas lavuran suenter il medem principi, deno che la finezia e la grossezia pren tier culs scarsins. Ils scarsins ein ils pli impurtonts organs tier las maschinas de scarsinar. Tut las zuolas de quellas maschinas ein surtratgas cun scarsins. Quellas zuolas culs scarsins consistan ord curegias sturscheivlas, l'aschinumna tschenta de scarsins, cun dents pigns de metal. Tenor metter la tschenta, survegnan ils scarsins de dents (Krätzenzähne) in'otra posizium. Ils dents dils scarsins dellas differentas zuolas san ussa era luvrar anavos, ni ella medema posizium in encunter l'auter. Lavuran els aschia, sche vegnan ils singuls cavels della launa tratgs in ord l'auter e mess parallel. Lavuran ils dents encuntercomi en medema posizium, lu vegn la launa tratga vinavon ella macchina cun agid d'ina zuola, che va in tec pli dabot che tschella. — Naven dalla zuola de petginar vegn la launa en fuorma d'in continuont flor tratga ord ils scarsins della zuola de petginar cun agid d'in barschunet, ch'ei ella direzziun dils scarsins. La zuola de petginar ei la davosa de mintga macchina de scarsinar. Cura che la launa ei tratga ord ils scarsins de dents, vegn ella zugliada si en pelz (Watte) ni ligiom. Il flor della davosa macchina vegn cun agid d'in apparat de curegias partius en stretgas pendas, che corrispundan alla ladezia dellas curegias. Entras in apparat de zuolas de curom che fruscha las pendas (Frottier- ni Nitschelwerk) vegnan quellas rulladas sco fil fruschau (Vorgarn) sin zuolettas de lenn.

7. Il filar fin (Feinspinnerei)

Tiel filar fin vegn ei dau al fil fruschau, buca sturschius (Vorgarn), entras stender la giavischada finezia, ed entras storscher la necessaria fermezia. Quei filar fin daventa sigl aschinumnau «Selfaktor u Selbstspinner». In de quels Selfaktors ha ca. 320 speuls circulars (Spindeln) e la lunghezia de

---

ca. 18 meters. Tiel filar fin vegn ei, duront ch' il carr della macchina va anora 2 meters, rulau giu dellas zuolas ina quantidad fil fruschau. Secund la fermezia, ch' ins giavischa, vegn il fil aunc stendus e sturschius sin ina vulida lunghezia. Il fil sa vegnir stendus dalla macchina tenor giavisch, tochen 30% de sia lunghezia. Vegn la zuoletta retenida, suenter ch' il carr ei arrivaus ora sin ca. 1.65 m. (mesira normala), sche crodan ca. 1.15 m. sil fil fruschau ed 0.5 m. silla stendida (Verzug). Il fil tratgs ora survegn aunc entras il spiel circular, che setuorna cun 4000 ed aunc dapli turs entuorn se sez, la storschida che dat al fil pér lu la necessaria fermezia. Il fil finiu (Fadenstück) e bein sturschiu vegn, duront ch' il carr della macchina tuorna anavos, zugliaus sin in auter spiel, ch' ei mess sil spiel circular, ed aschia seformescha (ei vegn fatg si speuls) il spiel cul fil zugliaus si.

Il principi de quella macchina ei il medem sco tiel filar a maun. Igl εμπrem vegn il fil stendus, sturschius, puspei stendus ed aschia vinavon. Ariguard il fil vala la devisa: Pli liunga la launa, pli neidis il fil.

8. La filaria dil fil petginau (Kammgarnspinnerei)

En general vegn ei duvrau ella filaria dil fil petginau mo launa alva de natira, ch' ei vegnida unshida cun ieli entras in aparat, suenter ch' ella ei vegnida lavada e schigentada cun tut adatg. Il bia vegn ei duvrau emulsiuns ded ielis vegetals (Olivenöl-Emulsionen), mo per bia buca tont quantum, sco tiella filaria dil fil scarsinau. Ei vegn differenziau tiella filaria dil fil petginau las suandontas operaziuns: Il scarsinar (Krempeln) ed il stender la launa en fuorma de maseina (Strecken der Krempelbänder), il scultrir (Kämmen), il stender (Strecken), igl ulivar (Plätten), il preparar (Vorbereitung oder Präparation) ed il filar ora fin (Feinspinnen.)

9. Il scarsinar (Das Krempeln)

La scarsineria dil fil petginau lavura suenter il medem principi dil fil scarsinau, deno che la launa passa tiella scarsineria dil fil petginau per regla mo ina macchina u l' aschinumada scarsineria dubla (Doppelkrempel). Il flor vegn suenter la mesadad prius ensemen e menaus tras ina canal, per vegnir rimnaus sin quella moda en ina penda, numnada tschenta de scarsineria (Krempelband).

Ussa suonda igl εμπrem il stender, nua che pliras pendas de scarsinar (Krempelbänder) vegnan messas silla macchina de stender (Streckmaschine) e stendidas ora sin ella, drizzadas e puspei rimnadas en in ligiom. La macchina de stender consista ord trei pèra zuolas tschentadas ina suenter l' autra, che van entuorn cun pli e pli gronda spertadad e tilan ora aschia il ligiom. Denter la secunda e la tiarza pèra zuolas ei in sistem de petgens cun dents d' itschal (Nadelstabkämme), ranschaus en, che scultrescha ella direcziun dil ligiom de launa (Faserband), mo cun pli pintga spertadad che

---

il ligiom, e che metta sin quella moda ils cavels-launa parallel. Il ligiom de launa che banduna quei cundrez, va tras ina canal che va vidaneu e se-zuglia silsuenter sin in cani grond (Knäuel). Quels ligioms launa traverse-schan puspei biars ensemen autras maschinas de stender. Cheutras reussescha ins ina gronda ulivada ella fermezia dils ligioms ed el parter ils singuls cavels launa.

10. Il scultrir (Das Kämmen)

Il scultrir dil ligiom stendiu scarsinau che daventa silla maschina de scultrir duei allontanar ils cuorts cavels launa ord il ligiom (tochen tier ina certa lunghezia), plinavon bargès (Kletten,) nuvs, tachels de launa (Noppen) ed auters rumiens. L'auter ligiom che stat anavos, formescha la schinumnada launa petginada (Kammzug). Ils pli cuorts cavels barschunai ora senumnan scultrems de launa (Kämmlinge) e vegnan duvrai mo ella filaria dil fil scarsinau.

Al scultrir suonda puspei il stender. La zuglia ch'ei vegnida furnida della maschina de scultrir, formescha in liber ligiom. Quei ligiom po buca tener ora auter tractament, e perquei vegnan puspei plirs ligioms, sco gia menzionau, mess ensemen, stendi e lura aunc inaga rimnai en in ligiom. — Ussa suonda il far leischen (Lissieren), che vegn practicaud tier launas ferm tschuoradas e tier talas che han de vegnir dadas culur sco launa petginada. Quei vegn fatg per far tarlischar e per schubergiar ellas ed allontanar il suadetsch. E quei daventa sin ina maschina numnada lisseuse, che consista ord in aparat de lavar, ord zuolas de schigentar cun in suondont instrument de stender e de zugliar. Entras gl'instrument de zugliar della lisseuse vegn la launa petginada messa en fuorma de canials, e vegn era per ordinari en quella fuorma el trafic.

11. La preparaziun (Vorbereitung)

La preparaziun ha il pensum de metter neu propi il fil fruschau, (Vorgarn). Per acquistar in bien fil fruschau, sto il ligiom en fuorma de suga (Kammzugband) passar 9, 11 u 13 maschinas, tenor sco ins giavischa la finezia dil fil. La lavur de quellas biaras maschinas consista en in continuont stender e fender il ligiom. Cheutras vegn quel adina pli e pli satels ed il davos seformescha ord ils cavels launa ch'ei parallel in constant fil fruschau. La moda de lavur de quellas maschinas specialas ei la sequenta: Gl'emprem suonda il stender. Enstagl dils dents d'itschal (Nadelstäbe), ha-vein nus in grond petgen rodund (Rund-Kamm), ni ina zuola en fuorma de irizun (Igel) q. e. ina zuola de guilas pintgas (Nadelwalze), ch'ei denter la secunda e la tiarza pèra zuolas. Ella semova continuadamein ella direzziun dil ligiom, aber cun ina pli pintga spertadad che quel. Suenter ch'il ligiom ha bandunau il tierz pèr zuolas, passa el aunc in pign aparat de fruschar

(Nitchelwerk u Frottoir), che zuglia e fa vegnir pli ferm il ligiom, sco tier tal della scarsineria dil fil primar scarsinau (Vorspinnkrepel.)

La davosa maschina furnescha l'entschatta dil fil, ch'ei buca pli gros ch'il sempel fil d'in fil primar scarsinau. Duront ch'ei va sin ina zuoletta tiel fil fruschau scarsinau 20—30 fils in sper l'auter, consistan ils canials dil fil fruschau petginau mo en 1—2 fils in sper l'auter.

12. Il filar ora fin (Feinspinnen)

Il filar ora fin vegn medemamein menaus ora sin in Selfaktor, sco tiel fil scarsinau. Il principi de lavur ei aber in auter. Il fil fruschau (Vorgarn) passa gl'emprem 4—5 pèra maschinas de stender en fuorma de cilenders, che van entuorn cun differentas spertadads. Cheutras vegn il fil stratgs en e stendius. Quei fil stendiu vegn zulaus giu duront gl'entir temps ch'il carr dil Selector va anora. En medem temps vegn il fil sturschius. Il stender dil carr (Wagenverzug), sco el vegn menaus ora tiel filar dil fil scarsinau, sesanfla cheu mo en pintga mesira. La stendida (Verzug) aber che vegn gudignada entras las maschinas de stender en fuorma de cilenders, sa esser dubliada 5—16 gadas. La stendida normala (Normalverzug) della launa merino surporta 9—10, q. v. d.: 1 meter fil fruschau dat 9—10 meters fil de filar (Gespinnst). Il Selfaktor per fil petginau ha normalmein 6—800, il bia 750 speuls circulars. La lunghezia d'in de quels Selfaktors ei tenor la distanza dils differentes speuls (canials) in da l'auter, circa 25—31 m. In'otra sort de maschinas de filar ein ils schinumnai Ringspinner, ch'ins drova principalmein pella fabricaziun de pli grossas numeras de fil. —

13. Il zuornar (Die Zwirnerei)

Ussa arrivein nus suenter il filar dil fil scarsinau u dil fil petginau tier il zuornar. Il zuornar consista en plegar ensemen dus u plirs sempels fils. Entras il zuornar vegn ei acquistau in pli constant e pli ferm fil, ch'entras filar direct il numer dil fil giavischau. Per ordinari consista il fil zuornau en 2—6 fils. Per metter neu in fil zuornau, sto el passar ina maschina de zuornar e per gudignar in bi fil zuornau vegn el dubliaus avon. La plegada (Zwirndrehung), vegn fatga en turas e sa haver 150 entochen 1200 turas per meter. — Tiel zuornar vegn il fil menaus il cuntrari che tiel filar.

La fabricaziun de mischeidas dil material de launa de differentas culurs, vegn fatga ella filaria dil fil scarsinau entras mischedar il material liber, avon che far ir tral scalprider. Encuntercomi vegn la mischeida acquistada ella filaria dil fil petginau entras dubliar la launa petginada (Kammzüge) de differentas culurs. Ina pli nova metoda consista el stampar cun culurs ils ligioms della launa petginada (Kammzugbänder). Plinavon san mischeidas vegnir gudignadas entras zuornar ensemen plirs fils de differentas culurs. —

Per numerar ils fils launa (Wollgarne), ils fils scarsinai (Streichgarne), ni ils fils petginai (Kammgarne), drov'ins il meter, q. v. dir: il numer di conts mellis meters fil crodan sin in kg. Tiel fil scarsinai vegn ei dau ils numers 1—30 melli, e tiel fil petginai 10—120 melli. Las numeras vegnan adina screttas en fuorma scursanida; aschia significhescha p. ex. in fil petginai de numer 30 che 30 000 meters de quei fil peisien 1 kg.

III. La tesseria (Die Weberei)

14. Il far cadeina (Die Herstellung der Kette)

Il filar pella cadeina (Kettgarn), furnius dalla filaria, vegn igl emprem tiegl urdiment, (Scheeren), fertont ch'il fil della trama (Schussgarn) arriva direct sil taler.

Tiegl urdir (Scheeren oder Zetteln), vegnan ils speuls de fils mess sin la geina d'urdir. Da quella van circa 200—400 fils en fuorma de purtada sin il scav d'urdir (Holztrommel), horizontal. Quei serepetta tochen ch'il necessari diember porta da 1200—15000 fils. Ins sa urdir las cadeinas liung ni lad tenor giavisch. Suenter che la cadeina ei construida ella necessaria ladezia ed el giavischau diember de fils, arriv'ins tiel schinumnu trer sil sughel (Aufbäumen der Kette). Quei daventa entras zugliar si gl'urdiment (gescheerte Kette), sin in schinumnu sughel de reserva (Reservebaum). Quella cadeina consista en fil en fuorma de maseinas u de purtadas, ch'ei ina sper l'otra. Da cheu naven sa la cadeina aunc vegnir dada cola u schmiza.

Il dar cola u schmiza (Das Schlichten): Ils fils della cadeina vegnan continuadamein tiel teisser u tier certas parts dil taler fruschai ed isai. Cheutras vegnan els bugen sfilai u ruts giu, sch'ins preparass buca els sin ina atgna moda, per evitar impediments. Cheutras ei igl intent de dar cola menzionaus, che ha era en medem temps il nez de far vegnir pli leischens il fil, e de felicitar en quella moda siu moviment tiel teisser, sco era d'augmentar sia fermezia. Il dar cola vegn ozildi fatgs bunamein adina mo sin maschinas. La cadeina finida cuora dal sughel de reserva en tut sia ladezia tras in bogn de cola (Leim- oder Kartoffelstärkebad), vegn bein squitschada ora entras zuolas sut pressiun, e da leu immediat schigentada tras aria caulda ventilada entras la maschina. Cheutras vegn il fil neidis e sterics. La cadeina schetga vegn ussa zulada sil sughel (Webbaum) sez ed arriva da leu sil talè (Webstuhl).

15. Il teisser (Das Weben)

Ei vegn ozildi tessiu bunamein mo sin talès mechanics. Il talè ligia la cadeina culla trama. Quei ligiar consista en in mecanismus dil talè, che tila, tenor il giavischau dessegn, in pèr glietschs (Schäfte), ad ault, auters puspei a bass. Entras il cruschar de tut ils fils d'urdir (Kettfäden), seformescha igl orvèr (Das Fach). Tras quei orvèr passa la trama (Schuss) cun

agid d'ina navetta. Ha la navetta percuriu gl'orvèr, sche tillan ils glietschs ina cuntraria cruschada, e la trama (Schussfaden) vegn, cun agid d'in petgen de metal (Blatt) pressiada encunter la teila ch'ei gia tessida. Quei se-repetta tenor il diember dellas turas dil taler, 60—120 gadas per minuta. Ins urdescha per ordinari la cadeina buca sut 4 tocs à 40 meters; il maximum ei acquistaus cun circa ina lunghezia de cadeina de 500 meters. Suen-ter ch'ins ha finiu de teisser in toc teila, vegn quella tagliada giu, miserada, pesada, controllada sin mendas e va ussa ella stanza de cuser.

IV. Lavurs finalas

16. Il cuser ora la teila (Das Ausnähen)

La teila tessida vegn tier luvreras che ston a maun cuser en ils fils restai anavos tras mendas dil teisser. Quella lavur vul buns égls e detta lingiera.

Fatga quella lavur va la teila ell'appretura.

17. L'appretura (Die Appretur)

L'appretura dat alla teila che vegn dal talè la necessaria qualitat, sina-quei ch'ella seigi vendeivla. Ins vul ell'appretura dar alla teila pli biala fuorma e far ella pli emperneivla pil cumprader. L'appretura risguarda prin-cipalmein la qualitat dil material, il duvvar la teila, la moda che regia, il gust ed il prezzi. Igl ei capeivel che la procedura dell'appretura sto tenor la fabricaziun della teila esser differenta, p. ex. ponn, buxkin, livré, diagonal, teila de femnas, raubas de fil petginau, nouveautés etc. Aschi differentas sco las lavurs dell'appretura ein, in pèr operaziuns ein tuttina las medemas per tut las teilas.

a) Il lavar u il sligiar il tschuff (bugadar). (Die Wäscherei oder das Entgerben). Las teilas tessidas vegnan igl εμπrem lavadas cu ellas vegnan dal talè. Quei daventa per allontanar dalla teila ils ielis (Schmelze) ch'ei vegni dai alla teila ella filaria, sco per allontanar la cola (Schlichte) dada alla cadeina urdida, e finalmein per allontanar tuts tschuffs vegni ella teila duront teisser. Ils miets, ch'ins drova leutier ein ils medems sco tiel lavar la sempla launa, numnadamein: savun e differents amogniacs, (alkalias). Tier raubas de fil scarsinau mischedadas cun Olein ei mo ina leva soda sufficienta. Per lavar las teilas drov'ins maschinas leusunter, (Strangwaschmaschine). Quei ei maschinas formadas da plirs gronds begls de lavar. Ils tocs teila vegnan mintgamai faldai ella lunghezia de ca. 40—50 m. e tratgs denter las zuolas grevas de ruver e cusi alla fin ensemen en fuorma de ma-seina. Ei dat aschia ina maseina senza fin. Plirs tocs san passar quella ma-schina in sper l'auter. Ils organs impurtonts che prestan la lavur vid la ma-schina de lavar ein duas grevas zuolas de lènn ruver che smaccan la teila. La zuola sut vegn messa en moviment della transmissiun e stat ferm, fer-

tont che la zuola sura schai sin la sut libramein e vegn mo muentada entras il sgarar de quella giusut.

b) Il carbonisar (Die Karbonisation). Carbonisar vul dir, destruir ils tschufs vegetals che sesanflan en la launa, sco bargies, strom, pavel etc. Restassen talas mischeidas vegetalas ella teila, sche prendessen ellas buca si la culur, tiel dar culur. Il tschuf sto perquei vegnir allontanaus culla pinzetta (Noppeisen,) u surcoloraus cun tincturas specialas (Nopptinktur). Tier teilas fetg tschuffas e tier meglieras raubas sa quei sistem buca vegnir duvraus. En quels cass vegnan ils tocs carbonisai: ins lai cuorer ils tocs tras in bogn d'acid sulfur (Schwefelsäure,) entochen ch'els ein lumiai dil tut; suenter vegnan els centrifugai u struclai e laschai muschs. Sin quei passan ils tocs tras ina combra speciala, scaldada cun vapor sin ca. 110° C. Quella combra de carbonisar ha 2—3 grondas partiziuns. Ell'emprema vegnan ils tocs schigientai ed ella secunda vegnan las parts vegetalas destruidas. Silsuenter sto igl acid vegnir disfatgs ord la teila. Quei daventa entras il derschentar en aua schubra ed entras neutralisar tras in bogn de soda. Per finir vegnan ils tocs lavai en aua schubra freida. Tenor la rauba vegn ei carbonisau u direct suenter il lavar ni era pér suenter fular.

c) Il fular (Das Walken) Il fular ha gl'intent de dar al ponn in grond e bi fliec che characterisescha la teila. Plinavon siarra il fular il tessiu, augmenta sia grossezia e fa la teila pli loma e nunpenetrabla per aua e glisch. Cura ch'il toc vegn dal talèr schaian ils fils en ina moda aunc libramein in sper l'auter. Entras il fular vegnan tut ils fils serrai ferm ensem e la teila vegn pli ferma, pli graischla e pli cuorta. Ella survegn in fliec (Filz). Il fular daventa sillas schinumadas maschinas de fular (Walkmaschine), nua che la teila, bugnada en emulsiun de savun (konzentrierte Seifenlösung), vegn sfurzada denter grevas zuolas che roteschan e vegn aschia continuadamein smaccada. Ei dat differentas construcziuns de quellas maschinas, che han aber tuttas il medem pensum.

Tgei consequenza ina tala procedura de fular sa haver silla grondezia d'ina teila, muossa il meglier suandont exempel:

Teila	avon il fular	suenter il fular
Ladezia	2 m	1,40 m
Lunghezia	33 m	25 m

Il fular sa pia far ch'ina teila vegn per 30% pli graischla e per 24% pli cuorta.

d) Il trer si fliec ni cardar (Das Rauhen) Il cardar vegn duvraus pil ponn fin e duei dar alla teila fulada in pli grond fliec de launa (Haardecke). Quei daventa entras sgartar orasi ord la teila ils pézs dils cavels launa. Alla fin vegn il ponn strihaus (Strichrauh), nua ch'ils cavels launa vegnan drizzai en ina direcziun dil dessegn. Ei vegn cardau ozildi bunamein

---

mo sin maschinas. La teila vegn cardada cun scarsins de trer si fliec (Rauhcarden.) Ins drova scarsins (Carden) naturals e scarsins de metal (Messingcarden). Ils scarsins naturals de cardar han la fuorma de miscalgias pintgas raccoltadas da plontas plantadas principalmein en Frontscha dil sid (Avignon-Carden) ed en Spagna. Ils scarsins naturals han gl'avantatg visavi als scarsins de metal, ch'els ein pli elastic e dattan suenter pli tgunsch e san strusch donnegiar la teila senza.

18. Il stender e schigentar las teilas

Per saver luvrar ora vinavon la teila, sto ella gl'emprem vegnir schigentada. Il schigentar vegn combinaus cul stender sil liung e lad la teila. La teila astga haver en tut sia lunghezia neginas fauldas e sto esser daper tut della medema ladezia. Quell'operaziun vegn fatga la stad ordaviert el suleagl silla schinumada rama. La teila vegn leutier fermada cun fins crutschs de mèsch vid ils urs e stendida ora ferm. Quella rama ha aber il disavantatg, ch'ella ei dil tut dependenta dall'aura e ch'ella pretenda in grond spazi. Perquei lavura la fabrica moderna exclusivamein cun ina maschina speciala de stender e de schigentar las teilas cun aria caulda. Quella drova in pli pign spazi, e lavura pli bia. Quella maschina consista en diversas combrettas, che la teila percuora en tut sia ladezia. Ils tocs vegnan movi entras cadeinas de guilas senza fin, che passan tras las combrettas. Quellas cadeinas san tenor giavisch vegnir messas pli da lartg u pli da stretg, per dar la vulida ladezia allas teilas.

La fabricaziun de ponn finescha cun las lavurs d'embellir las teilas tochen ch'ellas san vegnir el commerci:

19. Il tunder la teila

Il tunder taglia giu la pellegna maluliva, ch'ei silla surfatscha della teila. Il tunder daventa sin maschinas ch'ei baghegiadas extra per quei intent. Ils tocs passan en tut lur ladezia la maschina de tunder e cun agid dils cuntials de tunder vegn la pelegna memia liunga tagliada suro ulivamein suenter giavisch.

20. Il burschanar

Il burschanar ha gl'intent de schubergiar e de metter aschi bein sco pusseivel en platt il fliec della teila tundida, sco era d'allontanar ils pellegns restai tras tagliar sin la teila e d'allontanar purlas e tschuffs. Quei vegn fatg cun zuolas de barschuns che roteschan bufatg sin la teila che vegn traga atras la maschina.

21. Il pressiar

Il pressiar duei: 1. liberar la teila da tuttas fauldas, far ella neidia; 2. dar ad ella la tarlischur e 3. metter la teila ella fuorma adattada per vendita e spediziun.

Ins differenziescha duas sorts maschinas de pressiar: 1. Las pressas de plattas e 2. las pressas de cilenders cun von. Las pressas de plattas senunnan aschia perquei ch'ils tocs vegnan pressiai cun agid de plattas scaldadas. La pressa de cilender cun von ei ina maschina de pressiar ella quala la teila survegn la pressiun denter cilender e von scaldai tras vapor. Il fliec della teila vegn tras passar quella maschina squitschaus en ina direcziun sur la teila vi. La pressiun cuozza duront il passar quella pressa mo pign temps e l'emprema memia gronda tarlischur ei buca stabla.

22. Il decatir

Quella lavur vul augmentar la pareta della teila, far ella stagna e fixar ella aschia ch'ella mondi buc en pli. Quei vegn contonschiu entras far passar vapor ni aua buglienta tras la teila. Ella vegn zullada en tut sia ladezia sin ina zuola perforada. Quella zuola culla teila zullada si vegn serrada en in caum zilendric. Ins lai penetrar il vapor tras la zuola perforada u dado anen ni dadens ano. Enstagl vapor san ins prender aua caulda tochen aua buglienta. Entras schar star eri la teila silla zuola suenter l'ordinaria decatida, vegn sia pareta pli ferma ni pli leva, secund tractament.

23. Il vaporisar

Ei vegn vaporisau las teilas per sminuir la tarlischur e dar alla teila in aspect pli lom. Quei daventa sin maschinas de vaporisaziun, che lavuran cun vapor senza pressiun.

Finalmein suondan las davosas lavurs dell'appretura. Ils tocs vegnan aunc ina gada controllai, revedi, miserai, pesai e zugliai en ballas. Il rular en ballas daventa sin maschinas specialas.

24. Igl ornar

cumpeglia aunc las lavurs, che vulan far la teila plascheivla per igl egl dil cumprader. Quei daventa en differenta moda e vegn era realisau differentamein ellas diversas fabricas. Talas lavurs ein: Surcuser en lettras ed ornamentals, surcuser en ils urs etc. ect. —

25. Igl emballar

la teila ei la davosa lavur della fabricaziun de ponn. — Per far in toc teila, era la pli semplia, ston ins il bia quintar cun 2—3 meins.

Conclusiun.

Bein buca tuts san ch'ei dat mo en nossa Svizzeria 29 e varga fabricas de ponn, cun ca. 3000 luvriers ed emploiats e ca. 900 talèrs cun 45000 speuls filunzs. Fertun che la teila de nossa confederaziun stueva avon 50 onns tutta vegnir retratga dagl exteriur, furneschan oz nossas fabricas ella e san ul-

tra de quei cuvierer tut ils basegns digl intern, era della populaziun civila, fabricond pli grossa tochen pli fina teila. Nossa patria vegness buca inun-
 dada cun teilas jastras, sch' ils consuments indigens cumprassen teila sviz-
 zera. Biars de nossa populaziun cumpran rauba cara dagl exteriur e fan
 cheutras donn als luvriers indigens, cun buca cuir lavur ad els. Sch' ins vul
 sez ina buna existencia, ston ins buca emblidar de sustener en emprema lin-
 gia siu vischin entras preferir, nua ch' ei sepo, en tuts graus, el als jasters.
 Quella regla vegn en general buca ponderada ed observada avunda. — Per
 vestgir bein il carstgaun vegn ei priu il pli nobel product, la launa. E tgei
 complicada elaboraziun ch' ei drova d' arrivar tier in bi ponn, san ins far
 ina pintga idea, cura ch' ins vesa contas maschinas ch' ei drova.»

Suenter questa interessanta e zun instructiva descripziun della fabrica-
 zion dil ponn de Trun, lein nus aunc tedlar ina descripziun poetica d' ina
 fideivla luvrera e poeta che sesanfla denter las numerusas prusas luvreras
 della fabrica de Trun, e che s' occupescha principalmein dellas minuziusas e
 tut spezialas lavurs della cusunzeria. Quella part essenziala della fabrica,
 sesanfla oz el baghetg grond, alzada nova (sura) dell' imposanta fabrica de
 Trun (Mira maletg!). Quella poesia porscha el medem temps in verdeivel
 maletg digl entir far e demenar dellas diligentas cusunzas e lur parsuras
 de scadina partiziun:

Las luvreras de fabrica

Gia la damaun de beinmarvegl
 Cur che aunc dorma il sulegl,
 Va di per di la societad
 De las luvreras tiel combat.

Gie, quei combat de mintga di
 Che franc meretta in tschupi;
 Pertgei gudognan ei lur paun
 Cun atgna forza, agen maun.

Tgei ei pli bi ch' a casa star!
 Sin car sulom luvrar, barhar.
 Gie lunsch naven da gronds marcaus
 Cun lur disturbis e stempraus.

„Mo ina femna“, di ins bia,
 „Ha buca massa d' impurtonza“.
 Quei di savens en tun de sprez
 Enqual che ha quei tribel vez.

Igl um, quel ei igl ornament,
 Igl ornament dil scafiment.
 Pér cun la femna en uniun,
 La cruna della scaffiziun.

Scadina femna, has capiu!
 Il Segner ha in di scaffiu.
 El ha la costa sper il cor
 Per quei intent agl um priu or.

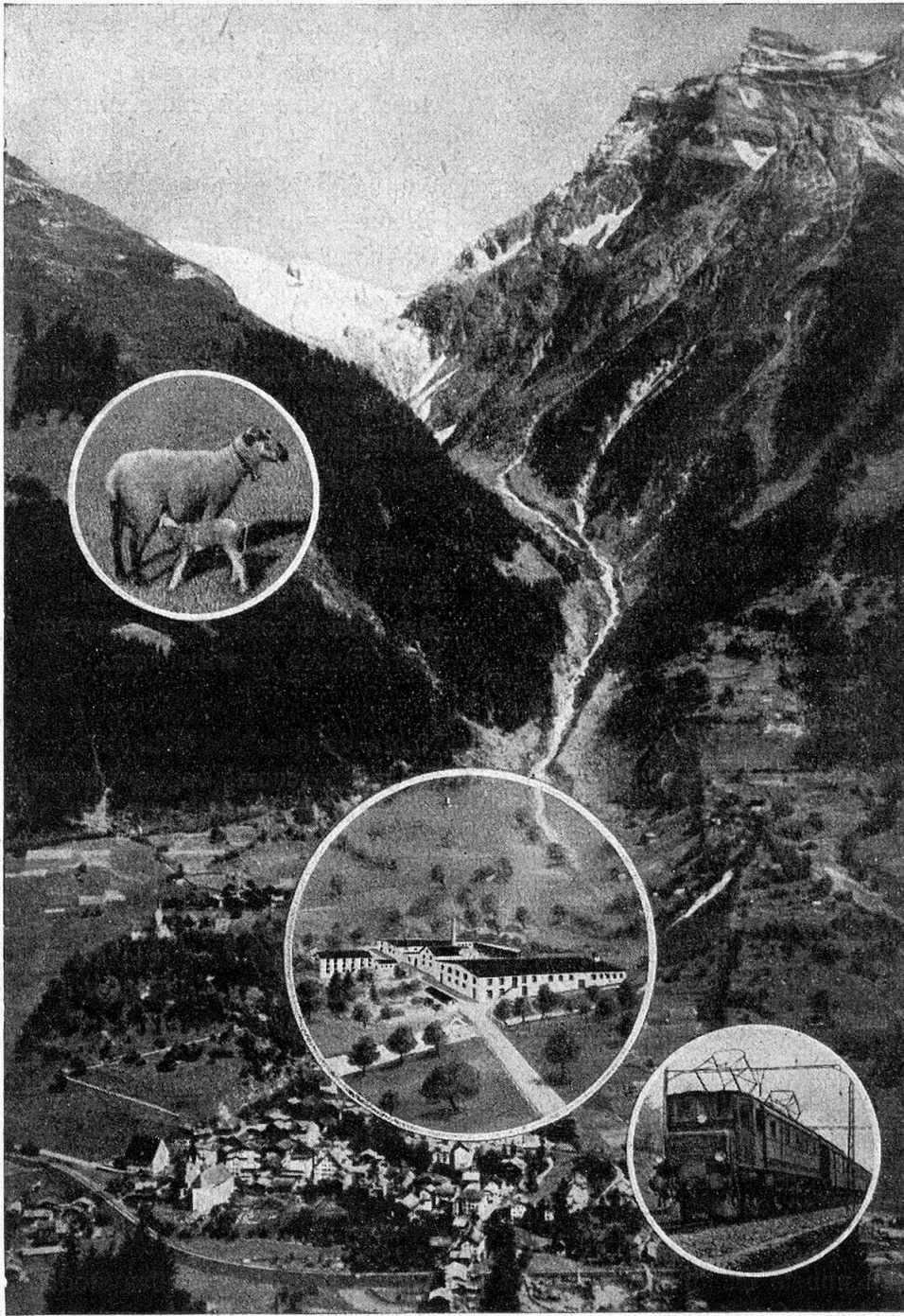
La femna ch' ins vul bandischar
 San ins pertut, tier tut duvvar.
 Fan las lavurs, sei fin u grev;
 Fan tgei che vegn, sei gries ni lev.

Avon entgins onns schevan ins,
 En la vischnaunca nos vischins:
 „Fabriclers“ mo tergend il nas,
 Perfin giudlunder vevan spass.

Mo quels che fan pil pli il fetg
 Pli tard sequentan per in cletg;
 Quels en fabrica van lu è,
 Stupent dat tut pei e calzè.

Tgei che nus femnas stuein prestar
 Vi cuortamein cheu declarar:
 Sei cun la guila, ni cun pensel,
 Sei cun maschinas, ni cun Hensel.

Vi en biro della fabrica
Vein duas Marias, ina Vica.
Correspondenzas ed accord
Ein buca fetg in legher sport.

Leuvi en la tissunzeria
Han ins mo umens d'energia.
Cheu eran femnas avon onns
Tier la lavur er mai d'avons.

Las nossas femnas ei urdeschan,
Ei fan giu speuls ed er capeschan,
De far si e de zuarnar,
De far maseinas e nuar.

Las femnas de l'Appertura
Fan bein lur caussa cun premura
Franc, quella caussa vul capir,
Piztgett'e guila'gl'entir di.

O cheu la teila vegn cusida,
Scadina menda vegn punida.
In' outra ei per segidar,
Per far si teilas e pressiar.

Gie schizun duas ein vid maschinas
Per far las teilas neidias finas.
Sin igl Juhè ei aunc zatgi,
Ston far zatgei, co dei jeu dir?

Ed uss lein prender nossa via
Ensi tier la cusunzeria.
Cheu han las femnas il surpli,
Ils umens vegnan mo verti.

Per far las teilas tut empaglia
Pren ins umens aunc de vaglia.
Las femnas ein lu d'encurir
Per tut la tocca empunir.

Giu vid las caultschas vein nus biaras
Zatgi vid ils nuvs e tgi vid siarras.
Tgi ha per ura, tgi accord,
Vid caultschas liungas e de sport.

Nus lein serender si a sura
Bein viagiond alla bun' ura.
Lavuran biaras cheu vid tshops,
Trafican autras vid libroc.

Han bia de far cun sutanellas.
Cun cuser vid ils tshops flisellas;
Savens sutanas fan ei er,
Per enqual pader, enqual prer.

Ei fan cheu nobels tshops de fiastas,
E tals che tegnan or tempiastas,
De teila fina, ponn carpun
Tut quei che drova il Grischun.

Per societads, per gastarias,
Per en baselgia, per sin vias;
En la stizun ei tut d'aver,
Franc mo vistgius che fan plascher.

Per quei luvreras, vus mattauns,
Ed er'a casa vus dunnauns;
Cumpei uss mai pli vos vistgius
Si della Bassa, dils Gedius.

Prendei, cumpei tut buna rauba
Ord la fabrica, sco ei s'auda.
Ell' ha gie reha elecziun
Noss' Anna en sia collecziun.

Vus sustenis aschi' in l' auter
Signur e pur ed er il pauper.
Dasperas veis zatgei stupent,
E sustenis igl indigen.

Per biaras caultschas dar ordlunder,
Per scriver en e per rispunder,
Giuanna de Rabijs han priu,
Che ha debia pazienza siu.

Leusi en la cusunzeria
Han uss anflau la dretga via.
Gie quei accord ha igl emprem
Fiers siador in tribel fem.

Negin de quel che sehanava,
De memia cuorts vegnir tertgava.
Mo alla fin ein tuts stai leds
Ded ir a casa culs carnets.

E tuttas ein mo finas bialas
Sco ina roscha de dunschalas.
Negin che ha miserias pli,
Gudognan ei gie mintga di.

Tgei vul ti auter er pretender,
Ein las stizuns gie cheu per vender
E finas miran ins bugen.
Tegn endamen e fai persenn!

A casa marschan quellas stodas
Enqual'a pei e tgi sin rodas,
En da Zignau, giu da Rabijs,
Tgi si dal vitg, ni en da Clius.

E giu da Schlans cun la scarsola
El freid unviern enquala sgola.
E duas arrivan aunc cul tren
En da Danis, ti ridischen.

Ei s'auda franc menziun speziala
Ded ina matta cheu en sala,
Pertgei che ha onns ventgatschun
Survieu cheu al medem patrun.

Leusi lavuran frestg adina
Gest ventgatreis cun bia rutina
Tschuncontaina ein leugiu,
Siatontaquater ei quei lu.

Sur tut ils caus, cau principal
Quei ei il Stoffel nies giuvnal.
Leugiu han ei il signur Egn
Che pren la caussa bien e stregn.

Pertut in cau che dominescha
E la lavur organisescha
En finadina partiziun,
Schend frestgamein si'opiniun.

Tgei tuppdad ei quei adina,
Star cun ils umens en carplina.
Sedrovan ei gie omisdu,
Per viver en il mund spinus.

Perquei lein viver comporteivel
E drizzar en il commodeivel.
Pli tgunsch til'ins il carr en dus
Ed ei il trutg bia meus carpus.

Ludivica Lumbriser

Signur fabricant Gion Fidel Tuor

Ei fuss bucamo in tup cass d'emblidanza; anzi, era in act de malen-grazievladad, sche nus tralascassen de far ina cuorta ed undreivla menziun dil fundatur e directur della pli impurtonta ovra economica-sociala della Cadi! Perquei selubin nus de dir zacons modests plaids sur l'ovra ed igl um della fabrica de Trun. Quei tonpli ch'el ei aunc oz en cumpleina forza e vigur.

Naschius a Rabijs ils 3 de nov. 1875, ei signur G. F. Tuor carschius si en ina buna e solida famiglia de purs — buna de Diu e dil mund — enamiez ina partida fargliuns. Sempladad, luvrusadad e spargnusadad: quella treis soras nunseparablas della biaras familias della Cadi, han menau igl um dell'ovra moderna silla dretga via. Stuend far quen de gudignar il paun de mintga di ordeifer il cerchel de famiglia, ei G. Fidel Tuor sededicaus gia bienebaul al commerci. Entochen 1912/13 ha el fatg il marcadont e commerciant, ha rimnau experientschas e fatg la pratica mercantila, che ei stada per el de grond'impurtonza arisguard la creaziun e realisaziun de si'ovra principala e vitala.

Quei che ha dau la decisiun per la fundaziun della fabrica nova de Trun, ei buca stau en emprema lingia la tscherca suenter in'atgna lucrativa fatschenta, mobein ed oravon tut la pissiun de prestar enzatgei en uorden, in gudogn stabel pil general! A signur Tuor encarshev'ei de veser conta glied giuvna stueva bandunar, bugen u nuidis, casa e geniturs per ir a gudignar il dir paun egl jester. El veseva bein avunda ch'ina gronda part de nossa giuventetgna prendeva pli donn che gudogn egl jester. Ils biars stuevan far il fagot ed ira della tiara giuadora senza haver empriu in

---

mistregn, senza saver prender daners cun els, per fundar ina nova existenza purila u outra — ed eran quell'uisa gia dalla bial'entschatta envi sfurzai de sebetter culla gronda part dils proletaris e debrastgai, cun quels senza ragischs. Biars semudergiavan atras aschibein sco ei mava, auters turnavan a casa culs mauns vids e buca paucs stevan egl jester, maridavan zaco-zaco e schevan trer vi la vischnaunca burgheisa lur paupra figlialonza. Buca bia meglier stev'ei per temps cun quels che bandunavan casa e cuort mo per temps, sco survients subalterns de hotels! Quella situaziun economica-sociala che commuentava ni nos menaders ni nos politichers, ha madirau il patratg en sgr. G. F. Tuor, en sgr. Giusep Huonder, d'enstagl far «politica», crear in'ovra e statuir in exempel, tgei vera politica vegli dir: Procurar per paun e gudogn ella tiara senza! Segir, els ein buca stai ils emprems che han giu quei patratg, mo els ein stai ils emprems che han realisau el! E gliez ei quei che munta, cunzun en in temps sco oz, nua che certs menaders sestgisan e s'excuseschan culla frasa: «Il carstgaun viva buca mo dil paun», ed emblidan ni vulan buca veser en, che senza paun sa'l en-summa buca viver! Neginas ambiziun personala ni «politica» ha menau sgr. G. F. Tuor tier si'ovra; anzi, sulettamein cor e beinvuglientscha cun nies pievel plein premura — e senza neginas pusseivladads enta maun. La buna intenziun ei stada la segira mira tiell'ovra sociala che nus tuts admirein oz. Signur G. F. Tuor ei gia dalla bial'entschatta envi staus l'olma dell'interpresa, in ver bab plein quitau e premura per tuts. Mai ch'el vess, ni ch'el snegass aunc oz ina supplica raschuneivla davart ses luvrers e luvreras, ch'ei pagai ed indemnissai aschibein sco tier tgeinin'otra fabrica de medema natira! Beinenqual ed enquala ch'ei i naven dad el per puntelli, u per piculezzas, ein turnai bugen anavos e mai ch'el vess refusau de turnar ad acceptar quels tals che cartevan enzanu'uter sappien ins mo rischlar ils daners. In dils nos, sco mo paucs, ha sgr. Tuor adina giu ed ha aunc oz la megliera capientscha per nos basegns e nossas tut spezialas relaziuns. Mo quell'uisa ei siu grondius success enteifer ils davos 35 onns capeivels.

Ses principis economs e socials ein sempels e capeivels e corrispundan diltuttatfatg alla realitad de nossa tiara. Sgr. Tuor ei igl um dell'ovra e della pratica che sepiarda mai en «problems» e «basegns» moderns, sco ins sa leger ellas gasettas che vulan saver tut. El ei aunc oz della ferma e perschuadida idea che nies pievel sappi semantener sauns da tgierp ed olma mo entras restar fideivels als buns e beincomprovai principis economs e socials de nos vegls. El di e repetta per tut tgi che vul udir ed emprendre: «En nossa Cadi san ins semantener mo entras luvrusadad, sempladad e spargnusadad! Entras luvrusadad: bucamo cun far quei tec de pur, epi basta; anzi, entras ina occupaziun accesorica, praticada d'in u dus commembers de famiglia, per sustegn della famiglia e dil puresser. Spargnusadad: entras viver cun dil siu, ton sco mo pusseivel, entras magliar e se-

vestgir tenor las relaziuns e gudogn dils members de famiglia. Entras s'empladad: cun viver real e s'abstener dil guder ch'ei in vez che destruescha la buorsa e la morala.

Sch'in u l'auter commember de famiglia va en fabrica sustegn e promova el essenzialmein las modestas resursas ed intradas dell'agricultura e tratga de biestga. Quei gudogn accessoric duei denton buca surmenar la famiglia ad expensas nunnecessarias. Anzi, ei ha num continuar el viver sempel e spargnusamein. Promovida e cultivada dueigi en talas familias era vegnir l'orticultura, en quei senn ch'in commember de famiglia sedediche-schi pli intensiv ch'entochen dacheu cugl iert e curtin, ord il qual ins sa trer oz ina gronda part dell'alimentaziun, necessaria per nutrir ina famiglia. Mo la lavur e schurnada en fabrica, po buca tonscher entuorn entuorn e perquei ha ei num mantener il bien spert de famiglia e cumminonza quella uisa, che scadin che va en fabrica seigi e resti particepsivels vid in bien iert, inà modesta agricultura ed in tetg sur il tgau!

* * *

Varga tschien onns ha Trun e ses avdonts semiau e sestentau de far render las «Punteglias», il cuolm de fier de tontas speronzas. Pér ils davos decennis ein quels siemis severificai. Honor al cuolm che ha adina mantenu vivs e frestgs il patratg d'ina tipica industria indigena e muntagnarda. Aunc pli gronda honor ed undrientscha meretta denton quel che ha, dumignond tuttas difficultads ed adversitads, realisau e mess en ovra ils patratgs de nos buns vegls! — Ad el dedichescha cun tutta raschun ed engraziament il poet d'Acladira, Sur canoni dr. Carli Fry, la biala poesia de «Punteglias» che sgr. Tuor vegli acceptar sco bein meritau matg de sincera rencunatschientscha:

Punteglias

De tuttas alps della Cadi
La palma ha Punteglias.
Pertgei sai jeu de dir a ti,
Sche ti vul ver marveglias.

Vul ti cheu reiver enasi
Quei che tiu pei sehona,
Ti stos vargar il sogn Ischi
Che vèglia sper sontg'Onna.

Seniester vesas tarlischar
La Mumma d'Acladira.
Sas ruasseivels viandar,
Tes pass ella pertgira.

Sogn Valentin dretg visavi
Osumsum la collina
E plinengiu dil vegl casti
Pusina la ruina.

Si sut gl'Urlaun ti sas maner
En cauld'e buna tegia,
Quei schess è jeu bugen plascher —
Mo pren e separeglia!

Al pei dil grep amiez la val
Aunc siemian las ruinas,
Nu ch'ei cavavan il metal
Ord las aveinas brinas.

Perdetga dat pils tschantaners
Dil fier e de si' èra
Sburflond a val giu dals glatschers
Il flum della Ferrera.

Dieus sei ludaus che gia daditg
Il fier negliu pli para!
Ei carmass mo gl' inimitg
En nosa biala tiara.

Enstagl dil fier fluresch' a Trun
In' autra industria.
Meins nauscha per la paisch dil mund,
Nizeivla tuttavia:

A pavel van ils tschancs grischuns
Sisumsum las Punteglias.
De launa dattan ei mantuns,
Tut tschuoras en badeglias.

Las launas van en magasin
Naven dalla tundera.
En ponn semidan dil pli fin
A Trun sper la Ferrera.

Punteglias pia cauld e bein
Vestgeschan prer e pur.
Ein ellas buca veramein
Della Cadi la flur?

(C. F.)

Impressari Mazzetta & Co., Trun

Denter las fatschentas u interpresas che dattan paun e gudogn ad indigens della Cadi, meretta buc il davos la firma Mazzetta e Co., Trun, de vegnir menzionada cun tut respect ed undrientscha.

Quella zun solida interpresa de construcziuns ha priu si' entschatta 1918 sut la ditta: «Frars Mazzetta, Sumvitg.» — Gia dalla bial' entschatta envi ha Mazzetta sviluppu gronda premura ed energia per il progress de sia firma ch' interprendeve en emprema lingia l' erecziun de vias, de baghetgs e conducts ded aua, en summa de tuttas pusseivlas lavurs el tratsch e sul tratsch. —

Igl atun 1935 ei la firma vegnida midada sut Mazzetta e Co., e translocada 1936 a Trun. Dapi lu ei la lavur ed il trafic de quella zun fluranta interpresa carschida ad in crescher, onn per onn! Oz occupescha il beinenconuscent impressari Mazzetta 80—100 luvrers a di, la gronda part indigens. Nua ch' ins va e vesa ch' ei vegn luvrau per mauns d' autos, tractors, maschinas cun uaffens technics-moderns, eis ei segir ch' ei setracta tier nus de lavurs della solida buna firma Mazzetta e Co.

Il grond progress e svilup ha quella interpresa oravon tut d' engraziar a ses cundrezs ed arranschaments technics e maschinals. Anno 1941 ha sgr. Mazzetta eregiu in agen e zun interessant cundrez per explotar sablun e glèra, quei che ha ulteriuramein effectuau in considereivel progress. La firma Mazzetta e Co., ei endrizada oz taluisa ch' ella sa surpender scadina lavur d' erecziun e construcziun pli greva, seigi lu tgei che vegli: vias de tuttas categorias, construcziuns de casas, explotaziun de sablun e glèra — in material de construcziun zun tschercau anoragiu — ed en summa tuttas lavurs sur e sut tiara, sco era ell' aua. Mazzetta lavura bein e speditiv e dat oz paun e gudogn a circa 100 luvrers, davos ils quals biaras e grondas fa-

---

miglias stattan ed obtegnan lur existenza, che la gronda part de quellas stuessen senz' auter encurir egl jester. Mazzetta ei oz si da tgau, ei daventaus in dils nos ed ha buca pigns merets arisgurd il procurament de lavur e gudogn per numerusas famiglias della Cadi. Honur a tals umens d'energia ed iniziativa!

Aspects d'ina industria de casa ella Cadi

La Cadi ei ina dellas pli spess populadas valladas de nies cantun. Sco la situaziun ei oz — damaun vegn ei aunc ad esser pli urgent — ei ina gronda part de nossa giuventetgna sfurzada de bandunar la patria, essend ch'il puesser e sias modestas resursas vegnan mai a puder occupar e nutrir tuts! La bial'entschatta de beinenqual industria ella Cadi, po buca tonscher per tuts e perquei ha ei num: u crear novas industrias, ni preparar nos giuvens e giuvnas pil combat d'existenza egl jester. Aunc meglier eis ei de promover in de quels scopos e buca tralaschar l'auter. — En quei grau ha la scola professionala a Cumpadials gia gronds merets!

Nossas vischnaucas entscheivan a sereghegliar e sestentar en quella direcziun, ed igl ei absolutamein buca memi baul. Aschia havein nus per ex. intervegniu d'in savieivel conclus della vischnaunca de Tujetsch. Quella ha elegiu e formau in comité per procuraziun de lavur ed industria de casa, ent' il qual tut ils scolasts della vallada en vegni elegi e commissionai de studiar quellas damondas da rudien e de lu vegnir neunavon cun proposiziuns concretas e realisablas. President de quei premurau collegi de lavur per l'industria de casa, ei sgr. scolast Teofil Schmed, in um viv ed activ che vegn a far tut siu pusseivel per realisar enqual caussa da quellas vards. Tujetsch ei numnadamein ina val che ha aunc beinenqual materia prima che savess e duess vegnir explotada. Jeu allegheschel cheu mo treis pusseivladads:

En emprema lingia las stupentas plattas-crap per tetgs e vias ded Orts, in material de bien esit, explotaus a Val Rein, sco era el Valeis. En Tujetsch sesanflan talas en massa; all'entschatta della via de Cuflegl e sper la via che meina vi al Lag de Tuma. Igl ei quei in material ch'ins anfla nuot in meglier zanua auter!

Lu era la stupenta arschella, sco la vegn avon si Cungieri, in exquisit material per ziaghels de tetg, ziaghels de tgamins, per isolaturs ect. Fastitgs de pliras caltgeras veglias, laian concluder che gia nos vegls haigien explotau quei excellent material primar.

Nus lein era buc emblidar de far menziun della turba. Gronds spazis de tala anflein nus a «Ply-tutsch» (Paliu dultscha) e sil «Cuolm d'Ursera». Quella vegneva e vegn aunc oz duvrada per scaldar pegna a Selva e Tschamutt, e savess oz era vegnir duvrada ed explotada per cultem! Ei dat oz schizun purs de «leusi» che laian vegnir de quei cultem, en fuor-

---

ma de purla da sutensi, ferton che nus savessen explotar quel per nusez ed aunc termetter tal engiu.

Talas e semigliontas pusseivladads dess ei franc era en autras vischnauncas; mo tgi pren l'iniziativa, tgi sustegn, tgi tilla e tgi stauscha? Il mender tier nus ei che negin seregheglia ed ughegia e che quel che ughegiass vegn buca sustenius — gnanc dals «politichers» buc — e che nus havein en summa anzi paucs umens d'iniziativa en quels graus.

Davart l'explotaziun dellas forzas dell'aua, lein nus piarder buca plaid; en quei grau eis ei vegniu tschallatau e sblatschernau tondanavon cheu ils davos onns ch'ins ei nuota surstaus, sch'ellas schigian en diltut!

Clar e nundubiteivel eis ei denton che la Cadi, sco era l'ulteriura Sur-selva drova oz umens curaschus ed intelligents che gidan a sligiar nossa pli urgenta questiu sociala: la questiu de lavur ed occupaziun per nossa massa glied giuvna che giavischa nuot pli fetg che de saver luvrar e fadigiar e viver ell'atgna tiara.